Cultural History Studies; Research Journal of Iranian Society of History
Vol. 18, No. 69, Autumn 2026, pp 125-164
https://doi.org/10.22034/chs.2026.582069.1171

The Transformation of the Foundations of Qajar Political Legitimacy: An Analysis of the Structure of Power from Agha Mohammad Khan to Nasir al-Din Shah (1193–1313 AH)[1]

Mohammadreza Sharbati[2], Foad PourAriyan[3], Kazem Meyghani[4]

Abstract

Political legitimacy, as one of the foundational pillars sustaining any governmental system, rests not merely on the exercise of coercive force but on the voluntary acceptance of power by members of society. This study examines the transformation of the foundations of monarchical legitimacy during the Qajar period, with a particular focus on the reigns of the first four monarchs of this dynasty — Aqa Mohammad Khan Qajar, Fath Ali Shah, Mohammad Shah, and Nasir al-Din Shah. The principal research questions are as follows: What were the primary bases of Qajar monarchical legitimacy across different periods? How did these foundations evolve over time? And what factors contributed to the gradual erosion

1. This article is derived from the Ph.D. dissertation of Mohammadreza Sharbati titled "*Discourse Analysis of Monarchical Legitimacy in Official Qajar Historiography (1834–1934 CE)"* submitted to Kharazmi University.

2. Ph.D. Student in Post-Islamic Iranian History, Department of History, Kharazmi University, Tehran, Iran. mohammadrezasharbati@khu.ac.ir
3. Associate Professor, Department of History, Kharazmi University, Tehran, Iran (Corresponding Author). fo.pour@khu.ac.ir
4. Assistant Professor, Department of History, Kharazmi University, Tehran, Iran. kazemmeighani@khu.ac.ir

Received: May 17, 2026 - Accepted: September 21, 2026

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and Adapt the material for any purpose.

and ultimate collapse of that legitimacy? Employing a historical method with a descriptive-analytical approach, and drawing upon both official historiographical sources of the Qajar era and contemporary scholarly literature, this study investigates the question of legitimacy in a systematic and rigorous manner. The findings indicate that Qajar legitimacy was formed and transformed through a complex amalgam of tribal-confederal, military, religious, historical-symbolic, administrative, and international elements, with the historiographical sources of this period serving as the most significant repositories of evidence for this process. Aqa Mohammad Khan relied predominantly on military power and tribal-confederal unity; Fath Ali Shah constructed a cultural-religious framework by synthesizing Iranian imperial traditions with Shia doctrinal foundations; Mohammad Shah confronted multiple crises and profound dysfunctions that severely undermined the legitimacy of his rule; and Nasir al-Din Shah endeavored to forge a renewed legitimacy order by supplementing traditional sources of authority with modern governmental instruments. Nevertheless, internal contradictions, military defeats, administrative corruption, and religious challenges precipitated the gradual attrition of his legitimacy, thereby laying the groundwork for subsequent legitimacy crises, most notably the Constitutional Revolution.

Keywords: Political Legitimacy, Qajar Dynasty, Official Historiography, Institution of Monarchy, Foundations of Legitimacy, Transformation of the Foundations of Power.

مطالعات تاریخ فرهنگی؛ پژوهش‌نامهٔ انجمن ایرانی تاریخ
فصلنامهٔ علمی(مقالهٔ پژوهشی)، سال هجدهم، شمارهٔ شصت‌ونهم، پاییز ۱۴۰۵، صص ۱۶۴ـ۱۲۵

تحول مبانی مشروعیت حکومت قاجار: تحلیلی بر ساخت قدرت از آقامحمدخان تا ناصرالدین‌شاه (۱۳۱۳-۱۱۹۳ق)[۱]

محمدرضا شربتی[۲] فؤاد پورآرین[۳] کاظم میقانی [٤]

چکیده

مشروعیت سیاسی به‌عنوان یکی از بنیان‌های استمرار هر نظام حکومتی فراتر از اِعمال زور و بر اساس پذیرش داوطلبانه قدرت از سوی افراد جامعه استوار است. این پژوهش به بررسی تحول مبانی مشروعیت سلطنت در دورهٔ قاجار با تمرکز بر دورهٔ حکومت چهار پادشاه نخست این سلسله (آقامحمدخان، فتحعلی‌شاه، محمدشاه و ناصرالدین‌شاه) می‌پردازد. پرسش‌های اصلی پژوهش این‌گونه مطرح می‌شوند که مبانی اصلی مشروعیت سلطنت قاجار در ادوار مختلف چه بود؟ چگونه این مبانی در طول زمان تحول یافت؟ چه عواملی به ضعف و درنهایت فروپاشی تدریجی مشروعیت انجامید؟ پژوهش حاضر با روش تاریخی و رویکرد توصیفی-تحلیلی و با تکیه‌بر منابع و پژوهش‌های تاریخی و با استناد به منابع

---

۱. این مقاله مستخرج از رسالهٔ دکترای تخصصی دانشجو محمدرضا شربتی با عنوان «*تحلیل گفتمان مشروعیت سلطنت در تاریخ‌نگاری رسمی دورهٔ قاجار (۱۲۱۰-۱۳۱۳ق)*» در دانشگاه خوارزمی است.

۲. دانشجوی دکتری تاریخ ایران بعد از اسلام، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران.
mohammadrezasharbati@khu.ac.ir
۳. دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران (نویسندهٔ مسئول).fo.pour@khu.ac.ir
٤. استادیار گروه تاریخ، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران.kazemmeighani@khu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱٤۰۵/۰۲/۲۷- تاریخ تأیید: ۱٤۰۵/۰٦/۳۰

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and Adapt the material for any purpose.

تاریخ‌نگاری رسمی دورهٔ قاجار و همچنین منابع پژوهشی جدید موضوع مشروعیت را بررسی می‌کند. یافته‌های پژوهش بیانگر این موضوع است که مشروعیت قاجاریه از ترکیب پیچیده‌ای از عناصر ایلی–قبیله‌ای، نظامی، دینی، تاریخی–نمادین، اداری و بین‌المللی شکل گرفت و متحول شد و منابع تاریخ‌نگاری این دوره مهم‌ترین بازگوکنندهٔ این امر هستند. آقامحمدخان بر قدرت نظامی و وحدت ایلی و قبیله‌ای تکیه داشت؛ فتحعلی‌شاه ساختاری فرهنگی–مذهبی با تلفیق سنت‌های ایرانی و شیعی بنا کرد؛ محمدشاه با بحران‌ها و ناکارآمدی‌های متعدد در مشروعیت حکومت خود روبه‌رو شد و ناصرالدین‌شاه تلاش کرد در کنار منابع سنتی مشروعیت با استفاده و به‌کارگیری راهبردهای جدید سامانِ مشروعیتی نوین را ایجاد کند. تناقضات درونی، شکست‌های نظامی، فساد اداری و چالش‌های مذهبی به فرسایش تدریجی مشروعیت او انجامید و زمینه‌ساز بحران‌های بعدی مشروعیت از جمله انقلاب مشروطیت شد.

واژه‌های کلیدی: دانش تاریخ، بحران ناکارآمدی معرفتی، علوم داده‌محور، راستی آزمایی داده‌های تاریخی.

۱. مقدمه و بیان مسئله

مشروعیت سیاسی یکی از مفاهیم اساسی تحلیل ساختارهای قدرت است که بر پذیرش داوطلبانهٔ اقتدار سیاسی استوار بود و در تاریخ ایران از منابعی چون نسب مقدس، موفقیت نظامی، حمایت علما، احیای شکوه باستانی و تشریفات درباری سرچشمه گرفته است. سلسلهٔ قاجار (۱۱۹۳–۱۳٤٤ق) نمونهٔ بارز تحول این مبانی در بیش از یک قرن است. آقامحمدخان در ۱۲۱۰ق تاج سلطنت بر سر نهاد درحالی‌که ایران پس از نیم‌قرن هرج‌ومرج فاقد ساختارهای اداری پایدار، مرزهای مشخص و هویت سیاسی یکپارچه بود و می‌بایست مبنایی برای مشروعیت خود می‌ساخت که قبایل، طبقات و نخبگان را در چارچوبی واحد گرد آورد. تاریخ‌نگاری رسمی این دوره به قلم مورخانی چون ساروی، مروزی، دنبلی، خاوری، اعتمادالسلطنه و لسان‌الملک سپهر نقشی فعال در تولید روایت‌های مشروعیت‌ساز ایفا می‌کرد و از طریق واژگان مذهبی، استعاره‌های

شاهنامه‌ای و مفهوم دایرهٔ عدالت[1] قداست اسلامی-شیعی پیوندی میان سلطنت قاجار و سنن ایران باستان برقرار می‌کرد. این پژوهش با رویکرد تاریخی-تحلیلی سه پرسش را پی می‌گیرد: مبانی اصلی مشروعیت سلطنت قاجار در ادوار مختلف چه بود؟ چگونه تحول یافت؟ و چه عواملی به فروپاشی تدریجی آن انجامید؟ ساختار پژوهش پس از بررسی پیشینهٔ ایلی قاجار مبانی مشروعیت هر چهار پادشاه را تحلیل کرده است و در پایان با مقایسهٔ تطبیقی فرآیند شکل‌گیری، تحول و فروپاشی تدریجی مشروعیت هر یک را به تصویر می‌کشد و در پایان تصویری از زمینه‌های شکل‌گیری بحران مشروعیت تا آستانه انقلاب مشروطیت ارائه می‌دهد.

۱.۱.رویکرد پژوهش

رویکرد این پژوهش توصیفی-تحلیلی و کتابخانه‌ای است. شش مبنای مشروعیت قاجاریه که در این مقاله بررسی می‌شوند(ایلی-قبیله‌ای، نظامی، دینی، تاریخی-نمادین، اداری و بین‌المللی) بر پایهٔ چارچوبی نظری از پیش تعیین‌شده نیستند بلکه صورت‌بندی‌هایی تحلیلی‌اند که از خوانش و مقایسه منابع تاریخ‌نگاری رسمی دورهٔ قاجار همچون ساروی، مروزی، سپهر، هدایت و اعتمادالسلطنه استخراج شده است و معیار مقایسهٔ چهار پادشاه خواهند بود؛ همچنین لازم است میان مفهوم مشروعیت (ادعای حقانیت حکومت که در منابع رسمی بازتولید می‌شود) و مقبولیت(پذیرش عملی و اجتماعی این ادعا) تمایز قائل شد؛ چه‌بسا مبادی رسمی حکومتی واجد مشروعیت باشند حال آنکه در عمل با مقبولیت محدودی روبه‌رو باشند (اکبری معلم، ۱۳۸۳: ۱۱۱-۱۱۳). این پژوهش بیشتر بر ادعای رسمی مشروعیت متمرکز است و در بخش‌های بحران هر دوره به مواردی از شکاف میان این دو اشاره خواهد شد.

۲.۱.اهمیت و ضرورت پژوهش

مطالعهٔ مبانی مشروعیت سلطنت قاجار از دو بعد نظری و پژوهشی اهمیت دارد. از بعد

1Circle of Justice

مفهوم دایرهٔ عدالت در مباحث مربوط به دورهٔ فتحعلیشاه مورد واکاوی دقیق قرار خواهد گرفت.

نظری مشروعیت به‌عنوان شرط بقای نظام سیاسی کلید فهم تثبیت، تداوم و فروپاشی اقتدار در دولت‌های سنتی است و قاجاریه به سبب گذار از ساختار ایلی–قبیله‌ای به حکومتی متمرکز و مواجهه با چالش‌های نوسازی نمونه‌ای مناسب برای بررسی این فرآیند در بیش از یک قرن است. ضرورت پژوهش نیز از خلاء در پژوهش‌های موجود ناشی می‌شود؛ پژوهش‌های پیشین از جمله احمدزاده (١٤٠٠)، آقازاده و حسینی (١٣٩٦)، حائری (١٩٨٨)، آقازاده (١٣٩٦)، کاظمی موسوی (١٤٠٤)، شیخ‌نوری و علیزاده بیرجندی (١٣٨٨) و آصف اشرف (٢٠٢٤) هر یک تنها به دورهٔ یک پادشاه یا یک بُعد خاص از مشروعیت (بیشتر دینی یا اداری) پرداخته‌اند و مقایسه‌ای نظام‌مند میان چهار پادشاه نخست حکومت قاجار بر اساس معیاری ثابت صورت نگرفته است. پژوهش حاضر با تدوین صورت‌بندی شش‌گانهٔ مشروعیت و اعمال آن بر منابع تاریخ‌نگاری رسمی این خلأ را پر می‌کند و زمینهٔ لازم برای تحلیل مقایسه‌ای تحول مشروعیت تا آستانه انقلاب مشروطیت را فراهم می‌سازد.

۳.۱.پیشینهٔ پژوهش

پژوهش‌های پیشین هر یک تنها به بخشی از این موضوع پرداخته‌اند: احمدزاده در کلان‌روایت‌ها در تاریخ‌نگاری ایران دورهٔ قاجار چهار کلان‌روایت هویت قاجاریه، مشروعیت، جنگ و مسئله فرنگ را بررسی کرده است و توجه او تنها به موضوع مشروعیت نیست. آقازاده و حسینی(منابع مشروعیت حکومت آقامحمدخان قاجار، ١٣٩٦) تنها به دوران آقامحمدخان و بیشتر مشروعیت دینی وی محدودند و حائری (Hairi, 1988) تنها از منظر علمای شیعه به همان دوره می‌نگرد؛ آقازاده در پژوهشی مستقل (اقدامات فتحعلی‌شاه قاجار برای کسب مشروعیت سیاسی، ١٣٩٦) و نیز کاظمی موسوی (خاقان صاحب‌قران و علمای زمان، ١٤٠٤) به دورهٔ فتحعلی‌شاه محدود می‌مانند که دومی تنها با تمرکز بر بُعد مذهبی است؛ شیخ‌نوری و علیزاده بیرجندی(بحران مشروعیت دولت ناصری، ١٣٨٨) به دورهٔ ناصرالدین‌شاه اختصاص دارد؛ و اثر آصف اشرف[1](Making and Remaking Empire in Early Qajar Iran,

1 Assef Ashraf.

2024) بر ساخت دیوانی و اداری دورهٔ متقدم تمرکز دارد تا بر مسئله مشروعیت به‌مثابه موضوعی مستقل. آنچه در تمام این آثار غایب است مقایسهٔ نظام‌مند مبانی مشروعیت میان چهار پادشاه نخست قاجار بر اساس معیارهایی ثابت است خلائی که پژوهش حاضر با تدوین صورت‌بندی شش‌گانهٔ مشروعیت و اعمال آن بر هر چهار دوره می‌کوشد تکمیل کند.

٤.١.چارچوب مفهومی

این پژوهش مبانی مشروعیت را نه بر اساس چارچوبی نظری از پیش تعیین‌شده بلکه بر اساس صورت‌بندی‌های تحلیلی برآمده از خوانش و مقایس، منابع تاریخ‌نگاری رسمی دورهٔ قاجار به شش مؤلفه دسته‌بندی می‌کند. این شش مبنا ابعادی هم‌پوشان‌اند و هر پادشاه معمولاً ترکیبی از چند مؤلفه را هم‌زمان به‌کار می‌گرفت.

(جدول-۱): چارچوب مفاهیم پژوهش

ردیف	عنوان مفهوم	تعریف مفهوم
۱	**مشروعیت ایلی-قبیله‌ای**	اتکا به جایگاه رهبری در ساختار ایلی-قبیله‌ای، اتحاد شاخه‌های ایل و پیوندهای زناشویی راهبردی با خوانین قبایل برای کسب حمایت اجتماعی و تحکیم انسجام درونی.
۲	**مشروعیت نظامی**	اثبات حق حکمرانی از طریق پیروزی‌های نظامی، سرکوب رقبای داخلی، تسخیر سرزمین‌ها و برقراری نظم و امنیت پس از دوران هرج‌ومرج.
۳	**مشروعیت دینی**	التزام شخصی شاه به شعائر مذهبی، حمایت از نهادها و اماکن مقدس شیعه، حفظ رابطه با علما و بهره‌گیری از مفهوم ظل‌اللهی برای ترسیم تصویر شاه به‌عنوان نمایندهٔ ارادهٔ الهی.
٤	**مشروعیت تاریخی-نمادین**	پیوند نمادین و حقوقی-تاریخی با سنت پادشاهی ایران باستان و دودمان‌های مقتدر پیشین) کیانیان، مغولان، تیموریان، صفویان (از طریق آیین تاج‌گذاری، القاب و ادعا بر مرزها و میراث تاریخی.
۵	**مشروعیت**	احیا و گسترش نظام دیوان‌سالاری، صدور فرمان‌ها و احکام رسمی و

ردیف	عنوان مفهوم	تعریف مفهوم
	اداری	شکل‌گیری ساختار بوروکراتیک برای ادارهٔ امور مالی، قضایی و کشوری.
٦	**مشروعیت بین المللی**	کسب شناسایی رسمی از قدرت‌های خارجی از طریق دیپلماسی و انعقاد عهدنامه و معرفی حکومت به‌عنوان بازیگری مشروع و شناخته‌شده در عرصهٔ بین‌المللی.

۲. یافته‌ها و تحلیل تطبیقی مبانی مشروعیت در دورهٔ چهار پادشاه قاجار

۱.۲.پیدایش قدرت قاجار: تحلیلی بر پیشینهٔ ایلی، ساختار قبیله‌ای و فرآیند تأسیس سلطنت (۱۲۱۰-۱۱۹۳ق)

ایل قاجار از ایلات ترکمان و یکی از هفت ایل اتحادیه قزلباش بود که در تأسیس سلسله صفوی نقش داشت (میرزا سمیعا، ۱۳٦۸: ۲٤۹-۲۵۷؛ سومر، ۱۳۷۱: ۵۵-۷۰). بر اساس روایات رسمی مورد تأیید آقامحمدخان و فتحعلی‌شاه، قاجارها از نسل ترکان اُغوز بودند (هدایت، ۱۳۸۰: ۷۰۷۵/۹). روایتی که در ملوک‌الکلام فتحعلی‌شاه[1]و شمایل خاقان قائم‌مقام فراهانی نیز بازتاب یافت و خود بخشی از راهبرد مشروعیت‌یابی قاجارها بود(نفیسی، ۱۳٦٦: ۲۱). نفیسی این روایت را نقد کرد و با استناد به شواهد زبانی و تاریخی آنان را از ترکان غربی دانست که در قرن هشتم هجری به ایران آمدند(نفیسی، ۱۳٦٦: ۱/ ۱٤-۱۹؛ نوایی، ۱۳٦۹: ج۲، ۱٤). ادعای همراهی با چنگیزخان و مغولان و در برخی منابع با تیمور گورکانی قاجارها را به یکی از بزرگ‌ترین فاتحان تاریخ پیوند می‌داد و مشروعیت تاریخی-نمادین می‌بخشید(همای مروزی، تاریخ جهان‌آرا، نسخهٔ ٤۲۹۹: ۱۹ و۲۰، ۷؛ تاریخ اورجانی، نسخه کتابخانه مرکزی تبریز شمارهٔ ٤۲۵۹: ۱۲-۱٤). ساخت نسب‌نامه‌های دروغین و پیوند با سلسله‌های مقتدر گذشته از شیوه‌های رایج مشروعیت‌سازی در جوامع سنتی بود.[2] در دورهٔ شاه‌عباس اول صفوی و در راستای تضعیف ایلات قزلباش، قاجارها به سه گروه

---

۱. برای مطالعهٔ بیشتر (نک: فتحعلی‌شاه قاجار، ۱٤۰۱: ۵-۱۱)

۲. درخصوص پیشینه و نسب ایل قاجار پژوهش‌های تخصصی صورت گرفته که از آن جمله می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد: (تکمیل همایون، ۱۳۹٤الف: ۵۳-۸۱؛ تکمیل همایون، ۱۳۹٤ب: ۲۵-۳٦؛ فتحعلی‌شاه قاجار، ۱٤۰۱: ۵-۱۱؛ احمدزاده، ۱٤۰۰: ۹-۸۳؛ زرگری نژاد، ۱٤۰۲: ۱۰۳-۱۱۷)

تقسیم و به استرآباد، گنجه و ایروان و مرو فرستاده شدند (غفاری کاشانی، ۱۳٦۹: ۹۹)؛ قاجارهای استرآباد در کنار رود گرگان به دو شاخه یوخاری‌باش و اشاقه‌باش تقسیم شدند(دنبلی، ۱۳۸۳: ۳۳) و ساختار سازمانی ایل بر سلسله‌مراتب ایلخان، بیگلربیگی و ایل‌بیگی با ریشه در سنت مغولی استوار بود(اسکندربیگ ترکمان، ۱۳۷۷: ۲/ ۹۳۵؛ جهانسوز، ۱۳۳۳: ۳۵). پس از قتل نادرشاه در ۱۱٦۰ق محمدحسن‌خان قاجار کوشید قدرت خود را گسترش دهد (قره‌داغی و همکاران، ۱۳۹۷: ۹۳-۹۵) اما در نبرد با زندیان کشته شد(هدایت، ۱۳۷۳: ۲٦۸-۲٦۹). آقامحمدخان پس از مرگ کریم‌خان در ۱۱۹۳ق از شیراز گریخت(کلانتر فارس، ۱۳٦۲: ٦۸؛ شیرازی، ۱۳٦۵: ۳۳) و با اتحاد شاخه‌های قوانلو و دولو قاجار بر اساس عهدنامه‌ای که مقرر می‌داشت از قوانلو پادشاه و از دولو صدراعظم باشد پایه‌های قدرت خود را استوار ساخت (جهانسوز، ۱۳۳۳: ۳٦). آقامحمدخان پس از شکست لطفعلی‌خان زند در ۱۲۰۹ق در ۱۲۱۰ق تاج سلطنت بر سر نهاد(ساروی، ۱۳۷۱: ۲۸٤) و تهران را به‌دلیل نزدیکی به پایگاه قدرت ایلی در استرآباد و موقعیت جغرافیایی مناسب به‌عنوان پایتخت برگزید (کرزن، ۱۳۷۳: ۱/ ٤٤۳؛ هدایت، ۱۳۸۰: ۹/ ۷۲۹۲-۷۲۹۵).

۲.۲. مبانی مشروعیت سلطنت آقامحمدخان قاجار

۱.۲.۲. مشروعیت ایلی-قبیله‌ای

نخستین منبع مشروعیت آقامحمدخان جایگاه او در ساختار قبیله‌ای و ایلی ایران بود. او در جایگاه رهبر ایل قاجار که توانسته بود شاخه‌های مختلف این ایل را متحد کند از مشروعیت قبیله‌ای قوی برخوردار بود(Helfgott, 1977: 36-61). ازدواج‌های استراتژیک محمدحسن‌خان و آقامحمدخان با دختران خوانین قبایل مختلف این مشروعیت را تقویت می‌کرد و آقامحمدخان جانشینان خود را ملزم کرد که با زنانی از بزرگان طوایف دیگر(به‌ویژه سایر تیره‌های قاجار) ازدواج کنند تا انسجام درونی ایل حفظ شود(ساروی، ۱۳۷۱: ۱۱۸-۱۲۰)؛ او همچنین بر تمایز و برتری قومی ترکان تأکید داشت و در نامه‌ای به میرمعصوم‌بیگ والی بخارا نوشت: «خداوند جهانبان جهانبخش را شکر سزد که ممالک توران و ایران و روم و روس و چین و ماچین و ختا و ختن و هندوستان را به دودمان بزرگ اتراک موهبت فرمود»(هدایت، ۱۳۸۰: ۹/ ۷۳۹۷-۷۳۹۸)

تأکیدی که به او امکان بهره‌مندی از حمایت گروه‌های ترک‌زبان و پیوند با سنت فاتحان ترک و مغول را می‌داد.

۲.۲.۲. مشروعیت نظامی و فتح

مهم‌ترین مبنای مشروعیت آقامحمدخان قدرت نظامی و پیروزی‌های پی‌درپی او بود. او پس از رهایی از اسارت کریم‌خان زند در شیراز حدود هفده سال با رقبای داخلی جنگید و سرانجام بر بیشتر مناطق ایران مسلط شد(کوهمره‌ای، ۱۳۸٤: ۵۷–۷٦). شکست سلسلهٔ زند، تسخیر خراسان، قتل شاهرخ افشار و لشکرکشی به قفقاز بخشی از این استراتژی مشروعیت‌یابی از طریق قدرت نظامی بودند (ساروی، ۱۳۷۱: ۲۸۵؛ سپهر، ۱۳۷۷: ۷۹/۱ و ۸۰). آقامحمدخان از ترس و خشونت نیز به‌عنوان ابزار تثبیت قدرت بهره می‌برد؛ کشتارهای وسیع در کرمان و تفلیس اگرچه از نظر اخلاقی محکوم‌اند؛ اما به‌مثابهٔ روشی برای ایجاد رعب و انقیاد در مخالفان به‌کار می‌رفتند (آقازاده و حسینی، ۱۳۹٦: ۱۷۱–۱۹۸)؛ رویکردی یادآور شیوه‌های چنگیزخان و تیمور گورکانی که آقامحمدخان علاقهٔ خاصی به آن‌ها داشت(آصف، ۱۳۵۷: ۳٤۸). برقراری نظم و امنیت پس از دهه‌ها هرج‌ومرج نیز بخش مهمی از این مشروعیت را تشکیل می‌داد؛ اولیویه، سیاح فرانسوی، در ۱۲۱۰ق نوشت «از هنگامی‌که آغامحمدشاه صاحب سلطنت ایران شده می‌شود به آسودگی تمام در مملکت ایران سفر کرد»(اولیویه، ۱۳۷۱: ٤۱).

۳.۲.۲. مشروعیت تاریخی و پیوند با سنت‌های پادشاهی ایران

آقامحمدخان و جانشینانش از دو شیوه برای کسب مشروعیت بهره می‌گرفتند: ادعای حقوقی–تاریخی مبتنی بر عهدنامه‌های پیشین برای بازپس‌گیری مرزهای تاریخی ایران و پیوند نمادین با سنت‌های پادشاهی ایران باستان. در نمونهٔ نخست آقامحمدخان در نامه‌ای به هراکلیوس حاکم گرجستان با استناد به قراردادهای پیشین نوشت که گرجستان «متعلق به ملوک ایران» است و باید به مرجع خود رجوع کند»(ساروی، ۱۳۷۱: ۲۷۲ و۲۷۳) بدین‌سان ادعای خود را نه‌تنها بر زور بلکه بر تعهدات حقوقی پیشین استوار می‌ساخت. در نمونهٔ دوم تاج‌گذاری رسمی او حاوی نمادگرایی ویژه‌ای

بود. به روایت ساروی آقامحمدخان تاج کیانی افسانه‌ای را بر سر نهـاد کـه «افراسـیاب می‌توانست به آن حسادت کند و بر تختی نشست که حسادت کیخسرو و کیکاووس را برمی‌انگیخت»(همان، ۲۸٤)؛ روایتی که او را به پادشاهان افسانه‌ای پیش از اسلام پیوند می‌داد؛ بااین‌حال او پیوند نمادین با صفویان را نیز حفظ کـرد و در مراسـم تاج‌گـذاری شمشیر شاه اسماعیل اول را به کمر بست تا خود را شاه تشیع و حافظ شریعت شیعیان معرفی کند(دنبلی، ۱۳۸۳: ۱٤۰–۱۵۸)؛ اقدامی که تداوم سنت شـیعی صـفویان را نشـان می‌داد و همزمان از ادعاهای معنوی صفویان فاصله می‌گرفت.(Ashraf, 2022: 81-82)

٤.۲.۲. مشروعیت دینی و مذهبی

مشروعیت دینی آقامحمدخان بر التزام شخصی او به شعائر دینی و حمایت از نهادهای مذهبی و اماکن مقدس شیعه استوار بود. منابع تاریخ‌نگاری روایت‌های متعددی از دینداری او بیان می‌کنند[۱] «حضرت شهریار تشیع‌شعار در کمال صحت نیت و پاکی طویت بود و در فرایض و نوافل مبالغه داشت»(هدایت، ۱۳۸۰: ۹/ ۷۳۹۵)، تا آنجا که «همیشه نماز بر وقت می‌کرد» و میگساری را برای خود و ولیعهدش باباخان ممنوع اعلام کرد(کوهمره‌ای، ۱۳۸٤: ۵۳ و۵٤). او در لشکرکشی به خراسان هدف خود را زیارت بارگاه امام رضا(ع) اعلام کرد و با پای پیاده به آنجا رفت، بیست‌وسه روز به عبادت پرداخت و نذورات فراوانی میان مستمندان پخش کرد (هدایت، ۱۳۸۰: ۹/ ۷۳۹٦؛ ساروی، ۱۳۷۱: ۲۸۱–۲۸۵)؛ همچنین دستور بازسازی بارگاه امام حسین(ع) و ساخت ضریح نقره برای مرقد حضرت علی(ع) را صادر کرد(ساروی، ۱۳۷۱: ۲۰۳ و ۲۰٤). رابطهٔ او با علما پیچیده بود؛ احترام آنان را حفظ و بزرگانشان را به مراسم تاجگذاری دعوت‌کرد(همان، ۱۰٦، ۲۸٤، ۲۸٦، ۲۹۹)؛ اما دلبستگی قلبی به هیچ‌کدام نداشت و شفاعتشان را غالباً نمی‌پذیرفت(نوریان و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۵۲–۱٦۲) و امامان جمعه و شیخ‌الاسلام هر شهر را خود برمی‌گزید تا از نفوذ علما بکاهد. استفاده از مفهوم ظل‌اللهی نیز بخشی از این مشروعیت بود؛ تاریخ‌نگاران رسالتی الهی برای او قائل شدند که از خداوند و ائمه شیعه(ع) فرمان می‌گیرد(هدایت، ۱۳۸۰: ۷۲۱٤/۹) و

---

۱. برای مطالعهٔ بیشتر در خصوص دینداری آقامحمدخان (نک: کوهمره‌ای، ۱۳۸٤: ۱۹–۳۵ و ۵۳ و۵٤).

میرزای قمی در نامه‌ای برای او دعا کرد: «خداوندا دولت او را دائم کن و متصل به دولت حضرت قائم کن»(آقازاده و حسینی، ۱۳۹٦: ۱۹۲) و در ارشادنامهٔ خود وی را به دینداری و رعایت عدل فراخواند(میرزای قمی، ارشاد نامه، در: قاضی طباطبائی، ۱۳٤۸: ۳٦۵-۳۸۳).

۵.۲.۲. مشروعیت اداری و ساختاری

آقامحمدخان با احیای نظام دیوان‌سالاری بخش دیگری از مشروعیت خود را بنا نهاد؛ در استرآباد میرزا اسماعیل را به‌عنوان مستوفی و در مازندران میرزا اسدالله نوری را به‌عنوان لشکرنویس برگزید(اعتمادالسلطنه، ۱۳٦۷الف: ۲۱ و۲۲؛ مستوفی، ۱۳۸٤: ۱/ ۱۲) و حاجی ابراهیم شیرازی را به صدارت رساند(Bakhash, 1971: 139-141). ساختار اداری او هنوز ابتدایی و متمرکز بر شخص شاه بود؛ خود قضاوت می‌کرد و بر حساب‌ها نظارت داشت(کوهمره‌ای، ۱۳۸٤: ٤٦، ۵۱-۵۳) و دستگاه دیوانی همراه با جابه‌جایی مداوم شاه جابه‌جا می‌شد(Bakhash, 1971: 139). این محدودیت‌ها تا حد زیادی معلول دوران کوتاه سلطنت او بود. آقامحمد خان تنها حدود یک سال پس از تاج‌گذاری درگذشت و ساختاریابی کامل دیوان‌سالاری به دورهٔ جانشینانش به‌ویژه فتحعلی‌شاه موکول شد.

٦.۲.۲. محدودیت‌ها و بحران‌های مشروعیت آقامحمدخان

با وجود این تلاش‌ها آقامحمدخان با محدودیت‌هایی نیز روبه‌رو بود؛ فقدان نسب مقدس همانند صفویه (هرچند رستم‌الحکما روایتی غیرمعتبر از انتساب قاجاریه به آخرین پادشاه صفوی نقل می‌کند(آصف، ۱۳۵۷: ۲۳۷-۲۳۹)؛ درحالی‌که برخلاف صفویان، قاجارها نمی‌توانستند ادعای تبار از امامان شیعه داشته باشند(Meredith, 2007: 60-62)، خشونت بیش‌ازحد که به مشروعیت اخلاقی او آسیب می‌زد(Arghiani, 2022: 214-216)، ضعف در ایجاد نهادهای دیوانی پایدار به‌دلیل کوتاهی زمامداری (فروزش، ۱۳۹۷: ۱۹٦) و عدم اجماع کامل علما بر حقانیت حکومت قاجاریه (Hairi, 1988: 271-286)؛ بااین‌حال او توانست مبنایی برای تداوم ایران در

قالب کشوری واحد فراهم کند و الگویی از ترکیب سلطنت ایرانی و اقتدار ایلی وضع کرد که جانشینانش تا انقلاب مشروطه از آن پیروی کردند.

۳.۲.تکامل مشروعیت حکومت در دورهٔ فتحعلی‌شاه قاجار؛ گذار از مشروعیت نظامی به مشروعیت فرهنگی

فتحعلی‌شاه قاجار (۱۲۱۲–۱۲۵۰ق) در دوران طولانی حکومت خود فرصت مناسبی برای توسعه مشروعیت یافت؛ برخلاف عمویش آقامحمدخان که مشروعیتش بیشتر بر زور و قدرت نظامی استوار بود او علاوه‌بر مشروعیت نظامی عناصر فرهنگی، مذهبی، هنری و سنتی را نیز در مشروعیت خود گنجاند و آن را از حالت ابتدائی و خشن خارج ساخت. یکی از مهم‌ترین نوآوری‌های او تلفیق ماهرانهٔ عناصر پیش‌ازاسلام و اسلامی در ساخت مشروعیت بود؛ او هم‌زمان از القاب اسلامی نظیر ظل‌الله فی‌الارض و خلیفه‌الله استفاده می‌کرد و به سنت‌های کهن پادشاهی ایرانی نیز توجه ویژه داشت تلفیقی که تلاشی آگاهانه برای پیوند مشروعیت اسلامی با هویت ملی ایرانی نشان می‌داد.

۱.۳.۲. مشروعیت نمادین و تشریفاتی

فتحعلی‌شاه بر جنبه‌های تشریفاتی و نمادین قدرت تأکید ویژه داشت و بخش قابل توجهی از منابع خود را صرف ساخت کاخ‌های مجلل[۱] برگزاری مراسم باشکوه و حمایت از هنر و ادبیات کرد(موسی‌نسب، ۱٤۰۱: ۱۰۲–۱۳۵). استفاده از عناوینی چون شاهنشاه که یادآور شکوه شاهان باستانی بود (خاوری شیرازی، ۱۳۸۰: ۷۰؛ مروزی، نسخهٔ ٤۲۹۹: ۵۸) و خاقان و صاحب‌قران که او را به سنت فاتحان ترک و مغول پیوند می‌داد(Ashraf, 2024: 49). بخشی از این استراتژی نمادین بود. حمایت از شاعرانی چون فتحعلی‌خان صبا که در شاهنشاه‌نامه با اقتباس از شاهنامه فردوسی فتحعلی‌شاه را ادامه‌دهندهٔ راه فریدون و دارا تصویر کرد(خودداری نایینی، ۱۳۹۰: ٤۷–۷۰؛ حائری، ۱۳۸۰: ۳۵۱) نیز در تولید مشروعیت مؤثر بود. اندرزنامه‌های

۱. برای مطالعهٔ بیشتر درخصوص کاخ‌سازی در دورهٔ قاجار و ابعاد آن (نک: احمدرضا حشمتی و دیگران، ۱۳۹۹: ۱٦۷–۱۸۳)

این دوره نیز بر حضور تشریفاتی شاه در میان مردم تأکید داشتند چنانکه در چهار فصل سلطانی حاجی‌میرزا آقاسی آمده باید سلطان روزی را برای بار عام مخصوص گرداند تا هر مظلومی «بی‌خوف و خشیت» مطالب خود را برساند(آقاسی ایروانی، در: زرگری‌نژاد، ۱۳۸٦: ٤٨٤/١).

۲.۳.۲. احیای هویت ملی و سنن باستانی

درگیری ایران با دشمنان خارجی ضرورت توجه به هویت و حماسه‌های ملی را افزایش داد و فتحعلی‌شاه با احیای سنن ملی و باستانی و برگزاری جشن‌های ریشه‌دار در ایران باستان برای ایجاد وفاق ملی تلاش کرد(آقازاده، ۱۳۹٦: ۱۱۲–۱۱٦)؛ او خود کتاب‌های تاریخی و شاهنامه می‌خواند، قریحه شاعری داشت و با تخلص خاقان غزلیات بسیاری سرود(فتحعلی قاجار، ۱۳٤٤) و دستور داد میرزا محمدصادق مروزی رساله راحه‌الارواح[1] را برای مطالعهٔ شبانهٔ وی تهیه کند(همای مروزی، ۱٤۰۱: ۱۳–۲٦) و گروهی از فضلا را در انجمن خاقان گرد آورد(اردستانی، ۱۳۹٤: ٦–۱۸)؛ او همچنین به تقلید از شاهان باستانی به سبک ساسانیان بر تخته‌سنگ‌های طاق‌بستان و ری کتیبه حجاری کرد(معین‌الدینی، ۱۳۹٤: ۱۱۷–۱٤۰؛ شاد قزوینی و عبداله‌زاده نسوی، ۱٤۰۳: ۷–۱٦) و نقاشان درباری عظمت و شکوه او را بر قلیان‌ها، حقه‌ها و قلمدان‌ها به تصویر کشیدند(علیزاده بیرجندی و ناصری، ۱۳۹٤: ٦۸–۷۰).

۳.۳.۲. مشروعیت مبتنی بر مفهوم‌سازی دایره عدالت

یکی از مفاهیم مهم مشروعیت‌بخش در فرهنگ سیاسی قاجاریه مفهوم عدالت در چارچوب دایرهٔ عدالت بود که ریشه در اندیشهٔ سیاسی پیش‌از اسلام داشت و در سنت سیاست‌نامه‌نویسی فارسی تکامل یافته و بر آن اساس تعادل جهان در نتیجه وجود حاکمی برحق و عادل بود(Darling, 2013: 2-11؛ Ashraf, 2022: 81-102) و نه پادشاهی بی‌سپاه است، نه سپاه بی‌مال، نه مال بی‌آبادانی و نه آبادانی بی‌عدالت(Ashraf, 2024: 48-49). محمد ناظم بارفروشی در مفرّح‌القلوب فتحعلی‌شاه را کسی می‌داند که

---

۱. برای مطالعهٔ بیشتر (نک: همای مروزی، ۱٤۰۱: ۵–۱۱)

پس از آشوب‌های نادری و زندی عدل را بازگرداند(Ashraf, 2024: 52-53). فتحعلی‌شاه با تکیه‌بر این مفهوم امنیت را در کشور برقرار کرد و از شهرها در برابر غارت حفاظت کرد(مروزی، نسخهٔ ٤٢٩٩: ٧٢، ٣٢٠) و عناوین متعددی چون شهریار عدل‌شعار و خاقان معدلت‌گستر برای او به‌کار رفت. سیدجعفر کشفی دارابی نیز در میزان‌الملوک عدالت را به‌معنای راستی و درستی و اجتناب از قبح و کجی و دوری از افراط و تفریط می‌داند و می‌افزاید که وجوب رعایت آن به نسبت گستردگی رعیت و مملکت فرمانروا فزونی می‌یابد(کشفی دارابی، میزان‌الملوک، در: زرگری‌نژاد، ١٣٨٦: ١/ ١٩٣-١٩٥).

٤.٣.٢. مشروعیت دینی و رابطه با علما

رابطهٔ فتحعلی‌شاه با علمای شیعه یکی از جنبه‌های مهم مشروعیت او بود؛ درحالی‌که هم‌زمان منازعه اخباریان و اصولیان در این دوره به اوج خود رسید(الگار، ١٣٦٩: ٦٦-٧٩) و جایگاه مجتهدان در دورهٔ غیبت استمرار کارویژه[1]امامت تلقی می‌شد(انصاری، ١٣٨٠: ٨٢-٨٦). فتحعلی‌شاه با علمایی چون میرزای قمی، شیخ جعفر کاشف‌الغطاء، ملا احمد نراقی و کشفی دارابی ارتباط مستقیم داشت (آقازاده، ١٣٩٥: ١١٨). میرزای قمی حکومت‌ها را به استحقاقی و امتحانی تقسیم کرد و سلطنت قاجار را از نوع دوم دانست(میرزای قمی، ١٣٤٨: ٣٦٥-٣٨٣)؛ شیخ جعفر کاشف‌الغطاء با فتوای جهاد در جنگ‌های ایران و روس از فتحعلی‌شاه حمایت کرد و او را نایب خود در جهاد خواند و ملا احمد نراقی در عوائد الایام نظریه ولایت عامه فقیه را مطرح کرد: «در هر چیزی که پیامبر و امام ولایت دارند فقیه نیز ولایت دارد»(موسوی و علمی نصیرآباد، ١٣٩٥: ١٢١-١٤١). فتحعلی‌شاه با حمایت مالی از مساجد و توسعهٔ حرم حضرت معصومه(س) در قم و بازسازی عتبات عالیات این پیوند را تقویت می‌کرد(مروزی، نسخهٔ ٤٢٩٩: ٤٧٢-٤٨١؛ خاوری، ١٣٨٠: ١٠١؛ Ashraf, 2024: 46). اهمیت این پیوند در اندرزنامه‌های سیاسی این دوره نیز بازتاب یافته است. میرزا محمدصادق مروزی در شیم عباسی نوشت که ارادت مردم به سلطان بسته به ارادت آنان به علماست چراکه

1 Function

«رشتهٔ اطاعت ایشان را از کف نگذارند»(مروزی، شیم عباسی، در: زرگری‌نژاد، ۱۳۸٦: ۱/ ۱۰٦).

۵.۳.۲. مشروعیت اداری و شیوه‌های خاص مشروعیت‌بخشی

فتحعلی‌شاه با احیای ساختار اداری صفویان از طریق گسترش دیوان مرکزی به چهار منصب صدراعظم، مستوفی‌الممالک، منشی‌الممالک و وزیر جنگ نظم اداری صفوی را بازآفرینی کرد(Bakhash, 1971: 140-147). نظام تیول ابزار مهم اداره زمین و جلب وفاداری نخبگان محلی بود که در ازای آن مالیات به خزانه مرکزی می‌پرداختند(Ashraf, 2024: 77-133). هدایا و خراج نیز منبع درآمد و نماد وفاداری تابعان بودند؛ برای نمونه امین‌الدوله تخت طاووس را به مناسبت ازدواج شاه هدیه داد (عضدالدوله، ۱۳۷٦: ۷۱–۷٦).[1] ازدواج‌های سیاسی فتحعلی‌شاه که به روایت سپهر به هزار همسر می‌رسید هرچند مبالغه‌آمیز است(سپهر، ۱۳۷۷: ۱/ ۵۲۳–۵٦۵؛ عضدالدوله عدد ۱۸۹ را ذکر می‌کند)؛ اما او با انتخاب زنان از خانواده‌های متنفذ قاجار، افشار، دنبلی، مراغه‌ای، زند، جوانشیر و بختیاری خود را میراث‌دار خاندان‌های متنفذ نشان می‌داد(سام، ۱۳۹۷: ۱۲۲)؛ همچنین ازدواج آقامحمدخان با دختر فتحعلی‌خان دولوی قاجار و جانشینی فرزند حاصل از آن ازدواج اختلافات خاندانی را تا حدودی از میان برد(ساروی، ۱۳۷۰: ۱۱۸–۱۲۲). دولت خانوادگی[2] از طریق موروثی‌شدن مناصب دیوانی در خانواده‌هایی چون قائم‌مقام، معتمدالدوله و مستوفی و وصلت فرزندان شاه با فرزندان وزیران و منشیان شکل گرفت؛ مانند ازدواج میرزا ابوالقاسم قائم‌مقام دوم با گوهرملک‌خانم دختر نهم فتحعلی‌شاه(عضدالدوله، ۱۳۷٦: ۳۵۳–۳۵۷؛ خاوری، ۱۳۸۰: ۱۰۱۸ و۱۰۱۹) که مرز میان دربار و دیوان را از میان برداشت و گروهک سالاری[3] خانوادگی قاجار را پدید آورد(Ashraf, 2018: 10-12). فرمان‌ها و عرایض نیز نقش محوری در مشروعیت‌بخشی داشتند و ادعاهای قاجار بر سنت‌های مذهبی و فرهنگی

---

۱. برای مطالعهٔ بیشتر درخصوص نظام تیول در عصر قاجار (نک: Bakhash, 1978; Shaul Bakhash, 1971: 139–68; Sheikholeslami, 1997; Sheikholeslami, 1978: 199–258)

2Familial State

۳. گروهک‌سالاری به‌جای واژهٔ الیگارشی به‌کار رفته است.

چندگانه را نشان می‌دادند[1] و به مرور لحن مکاتبات دیوانی از رسمی به صمیمی‌تر تکامل یافت که نشانه ساخته‌شدن مشروعیت از طریق تعامل و اعتماد بود(Ashraf, 2019: 963-997).

٦.۳.۲. مشروعیت بین‌المللی و دیپلماسی

دیپلماسی ایران در عصر فتحعلی‌شاه با اعزام سفرایی چون اولیویه و برونیر از فرانسه و ژوبر و رومیو در اوایل قرن نوزدهم از سر گرفته شد(محمدزاده و همکاران، ۱٤۰۰: ۱۹٤–۲۰۵) و به امضای قراردادهایی با بریتانیا و فرانسه انجامید که پذیرش بین‌المللی حکومت قاجار را نشان می‌داد(نوائی، ۱۳۷۷: ۱۲–۱۲۳)؛ بااین‌حال جنگ‌های ایران و روس (۱۲۱۸–۱۲۲۸ و ۱۲٤۱–۱۲٤۳ق) و ازدست‌رفتن قفقاز چالشی جدی برای این مشروعیت بود. تاریخ‌نگاران کوشیدند شکست‌ها را به خیانت مشاوران یا شرایط خارج از اختیار نسبت دهند و بر شجاعت شخصی شاه تأکید کردند(سپهر، ۱۳۷۷: ۷۹/۱–۸۰)؛ اما ازدست‌دادن قفقاز ضربه‌ای جدی به مشروعیت او به‌عنوان احیاگر مرزهای تاریخی ایران بود.

۷.۳.۲. مشروعیت فرهنگی و نمادین؛ فرهنگ بصری و هنر

تصاویر متعدد از فتحعلی‌شاه در میان شاهزادگان و سفرای خارجی از جمله دیوارنگاره‌ای معروف که او را محور قدرت نشان می‌دادند(رابی، ۱٤۰۰: ۱۹–۳۰). چهره‌نگاره‌های[2] او در کاخ گلستان و بر ظروف و پارچه‌ها بازنمایی پیکر مقدس شاه بودند (کلهرودی، ۱٤۰۲: ۱۹۵–۱۹۷) و نقش‌برجسته‌های سنگی به سبک ساسانی و هخامنشی قاجارها را در تداوم پادشاهان باستانی ایران قرار می‌دادند(آژند و شمسی‌زاده ملکی، ۱٤۰۳: ٤۳–۵۲؛ معین‌الدینی، ۱۳۹٤: ۱۱۷–۱٤۰). معماری دربار، کاخ‌ها و باغ‌ها نیز صحنه‌هایی[3] برای نمایش مشروعیت بودند و احداث بازارها، مساجد و مدارس

---

۱. برای مطالعهٔ بیشتر در خصوص اهمیت فرامین و عرایض دورهٔ قاجار (نک: سعیدی، ۱۳۷۵: ۱۰ و ۱۱؛ سام، ۱۳۹۲: ۷–۱۲؛ فراستی، ۱۳۹٦: ۷–۲۵؛ مرتضوی و دیگران، ۱۳۹۹: ۱۳–۱٤ و ۲٤–٤۸)

2Portrait
3Stages

نقش شاه به‌عنوان حامی دین و رفاه عمومی را نشان می‌داد (مروزی، نسخه ٤۲۹۹: ٤٦٦-٥۲٥).

۸.۳.۲. بحران‌های مشروعیت فتحعلی‌شاه

شکست‌های نظامی در جنگ‌های ایران و روس و ازدست‌رفتن قفقاز مهم‌ترین ضربه به مشروعیت فتحعلی‌شاه بود. عهدنامه‌های گلستان (۱۲۲۸ق) و ترکمانچای (۱۲٤۳ق) با تحمیل غرامات سنگین و امتیازاتی چون کاپیتولاسیون استقلال ایران را در تنگنا نهادند(Behrooz, 2023: 49-138). فساد اداری و ضعف نظام مالیاتی نیز نارضایتی عمومی را افزایش داد؛ بااین‌حال فتحعلی‌شاه با سلطنتی حدود سی‌وهشت‌ساله توانست به‌نسبت مشروعیت خود را حفظ و زمینه را برای جانشینانش فراهم کند.

٤.۲.دوران گذار به محمدشاه: بحران جانشینی و شکل‌گیری گسست و فرسایش مشروعیت

۱.٤.۲. شرایط به قدرت‌رسیدن محمدشاه

محمدشاه قاجار (۱۲٥۰-۱۲٦٤ق) در شرایطی به قدرت رسید که مشروعیت سلطنت قاجار دچار فرسایش تدریجی شده بود؛ خزانه خالی، ساختار اداری فاسد، روابط ایلی ناپایدار، اقتدار فزاینده علما و حضور قدرت‌های خارجی زمینه‌ساز بحران مشروعیت بودند. در بحران جانشینی (قدیمی قیداری، ۱۳۸۹: ۸٦-۱۰٦) پس از مرگ فتحعلی‌شاه مهم‌ترین پایه مشروعیت محمدشاه انتساب خونی او به‌عنوان فرزند عباس‌میرزا و نوه فتحعلی‌شاه و انتصاب رسمی او به ولیعهدی توسط جدش بود(سپهر، ۱۳۷۷: ۲/ ٥۹۱-٥۹۲؛ اعتضادالسلطنه، ۱۳۷۰: ٤۱٦؛ عضدالدوله، ۱۳۷٦: ۱۷٦ و ۱۷۷) انتخابی که با وجود پسران متعدد فتحعلی‌شاه اهمیت ویژه داشت. سوگندی که عباس‌میرزا در آخرین روزهای زندگی خود همراه قائم‌مقام و محمدشاه در حرم امام رضا(ع) یاد کرد نیز ابعاد مذهبی و سیاسی مشروعیت‌بخشی داشت(عضدالدوله، ۱۳۷٦: ۳۱۱ و۳۱۲)؛ اما قتل قائم‌مقام و جایگزینی او با میرزا آقاسی بحرانی جدی برای مشروعیت محمدشاه ایجاد کرد؛ زیرا قائم‌مقام نمایندهٔ نخبگان اداری و سیاسی بود(هدایت، ۱۳۸۰: ۲/ ۱٦۷-۱۷۱؛ سپهر، ۱۳۷۷: ۲/ ٦۱۹-٦۲۲).

۲.٤.۲. مبانی مشروعیت محمدشاه قاجار

۱.۲.٤.۲. مشروعیت دینی و شرعی

مشروعیت دینی یکی از ارکان قدرت محمدشاه بود؛ او علما و قاضیان را در مجالس خود جای می‌داد تا وجهه‌ای دینی ایجاد کند (سپهر، ۱۳۷۷: ۳٤۱؛ هدایت، ۱۳۸۰: ۸۱٦٦؛ اعتضادالسلطنه، ۱۳۷۰: ٤۰٦) و در فرهنگ سیاسی قاجار شاه عادل همان شاه مشروع بود (سپهر، ۱۳۷۷: ۳/ ۱٤۷٤، ۱۵۰۲؛ مشکوه محمدیه شهرخواستی، ۱۲۵٦، در: زرگری نژاد، ۱۳۸٦: ۵۳)؛ بااین‌حال گرایش‌های صوفیانه او و صدارت حاج‌میرزا آقاسی میان او و علمای شرع فاصله انداخت (الگار، ۱۳٦۹: ۱۷٤؛ زرگری‌نژاد، ۱۳۸٦: ۱/ ۸–۱۰).

۲.۲.٤.۲. مشروعیت دودمانی، ایلی و قبیله‌ای

مشروعیت دودمانی او از انتصاب رسمی به ولیعهدی و حمایت ایلات از طریق اعطای مقرری و مناصب تأمین می‌شد(سپهر، ۱۳۷۷: ٦۱۱ و٦۱۲، ٦۱۹–٦۲۲).

۳.۲.٤.۲. مشروعیت نظامی و اقتدار عملی

نیروی نظامی نیز منبع مهم مشروعیت بود؛ او با نمایش هزاران سرباز راهبرد مشروعیت‌سازی خود را پیش می‌برد(سپهر، ۱۳۷۷: ۵۹۵/۲، ٦۷۳، ۷۳۰، ۸۷۷)؛ هرچند ضعف مالی و بی‌نظمی سپاه مانع اقتدار پایدار بود.

٤.۲.٤.۲. مشروعیت اداری و حقوقی

فرمان‌های رسمی و صدور احکام اداری بخش مهمی از مشروعیت حقوقی او را تشکیل می‌داد؛ هرچند این ساختار فرسوده و ناکارآمد بود(دهنوی، ۱۳۸۲: ۷–۹).

۵.۲.٤.۲. مشروعیت فرهنگی و نمادین

دربار او از طریق تاریخ‌نگاران و شاعران و تشریفات سلطنتی به سبک فتحعلی‌شاه مشروعیت نمادین می‌ساخت(سپهر، ۱۳۷۷: ۲/ ٦۰۹–٦۱٤؛ موسی‌نسب، ۱٤۰۱: ۱۰۱–۱۳۹).

٦.۲.٤.۲. مشروعیت بین‌المللی

سرانجام حمایت روسیه بر پایهٔ عهدنامهٔ ترکمانچای در پیروزی او بر مدعیان سلطنت

مؤثر بود که نشان می‌داد مشروعیتش به شناسایی خارجی نیز وابسته است(سپهر، ۱۳۷۷: ٦٠٩/٢-٦١٤، ٦٨٨).

۷.۲.٤.۲. فروپاشی مشروعیت محمدشاه

گفتمان مشروعیت محمدشاه از آغاز دارای شکاف‌های درونی بود؛ تناقض میان زهد صوفیانه او و تصویر سنتی پادشاه قدرتمند (میرشریفی، ۱۳۹۲: ۷۷-۸۱)؛ ناکارآمدی میرزا آقاسی در برابر کفایت قائم‌مقام؛ بیماری و ناتوانی شاه که تصویر شاه مقتدر را از میان برد (عباسپور، ۱۳۹٤: ۲۳۳-۲۳٤)؛ شورش‌های ایلی متعدد از خراسان تا اصفهان و قفقاز از جمله فتنهٔ سالار، شورش آقاخان محلاتی و شورش بابی‌ها(جهانگیر میرزا، ۱۳۸٤: ۲۰٦ و۲۰۷؛ اعتضادالسلطنه، ۱۳۷۰: ٥٢٤-٥٣١) و فساد و بحران اقتصادی فراگیر؛ درنتیجه نام محمدشاه با ضعف، بیماری، ناکارآمدی و فساد گره خورد و شاه به‌جای منبع نظم و عدالت به منبع هرج‌ومرج تلقی شد.

۵.۲. بازسازی مشروعیت در دورهٔ ناصرالدین‌شاه و مبانی مشروعیت ناصرالدین‌شاه قاجار

ناصرالدین‌شاه (۱۲٦٤-۱۳۱۳ق) در شرایطی به قدرت رسید که مشروعیت سلطنت قاجار دچار بحران‌های متعدد و عمیق شده بود.

۱.۵.۲. مشروعیت سلسله‌ای و وراثتی

نخستین پایهٔ مشروعیت ناصرالدین‌شاه انتساب خونی او به سلسلهٔ قاجار به‌عنوان فرزند محمدشاه و نتیجه فتحعلی‌شاه بود. مادرش او ملک‌جهان‌خانم(بعدها مهدعلیا) از قاجارهای تیرهٔ قوانلو نقش کلیدی در تحکیم مشروعیت فرزندش ایفا کرد و برای پادشاهی او سرمایه‌گذاری سیاسی و اقتصادی فراوانی کرد امری که اهمیت زنان قدرتمند دربار قاجار در تعیین جانشینی را نشان می‌دهد[1](سپهر، ۱۳۷۷: ۵۹۲-۵۹۳؛ عضدالدوله، ۱۳۷٦: ۱۱۱)؛ بااین‌حال موقعیت ناصرالدین‌میرزا در بحران جانشینی پس از مرگ محمدشاه چندان قوی نبود و میرزا تقی‌خان امیرکبیر با رساندن ولیعهد از

۱. برای مطالعهٔ بیشتر در این خصوص (نک: احمدزاده و دیگران، ۱٤۰۱: ۳-۳۰؛ علم و دیگران، ۱۳۹۷: ۷۲-۸٦؛ حشمتی، ۱٤۰۳: ۵۳-۷۲)

آذربایجان به پایتخت نقش تعیین‌کننده در تحکیم تاج و تخت او داشت (سپهر، ۱۳۷۷: ۹٦۱/۲-۹۷۱؛ هدایت، ۱۳۷۳: ۳۹۹) و سپس همچون آموزگاری کوشید از شاه جوان حاکمی مدرن، قدرتمند و منظم بسازد.

۲.۵.۲. مشروعیت دینی و مذهبی؛ نقش سلطان به‌عنوان ظل‌الله

در منابع این دورهٔ شاه ظل‌الله فی‌الأرض قلمداد می‌شد و نافرمانی از او گناه کبیره تلقی می‌شد(عالم، ۱۳۹۰: ۱٦۸؛ فیرحی، ۱۳۷۸: ۱۹۹-۲٦٤). نائینی بر این باور بود که دستگاه دولتی و دریافت مالیات به حکم شرع حلال است(به‌نقل از آدمیت و ناطق، ۱۳٥٦: ۱٥) و فاضل کاشانی شاه را «مورد عنایت الهی و ظل‌الله بی‌قید و شرط» دانست که خط تلگراف و چاپارخانه گواه آن عنایت‌اند(فاضل کاشانی، توضیح المسائل، در: زرگری‌نژاد، ۱۳۸٦: ۷۱/۱). سفر او به عتبات عالیات عراق در ۱۲۸۷ق نخستین ترک قلمرو در زمان صلح تصویر پادشاهی شیعه‌مذهب را تقویت کرد؛ در نجف خزانه حرم امام علی(ع) را که به خاطر هجوم وهابیون بسته شده بود به افتخار شاه گشودند و او نیز الماسی به ضریح تقدیم کرد(ناصرالدین شاه قاجار، ۱۳۷۲: ۹٥-۹۹، ۱۰۷-۱٤۰). ساخت تکیه دولت در ۱۲۹۰ق برای مراسم عزاداری محرم نیز پیوند مشروعیت سیاسی و مذهبی را نشان می‌داد[۱](اعتمادالسلطنه، ۱۳٦۸: ۹٦، ۱۳٤)، همچون ساخت مجموعه مسجد و مدرسه ناصری (۱۲۹٤-۱۲۹۹ق) که حمایت شاه از علم و دین را نشان می‌داد(Amanat, 2017: 331-332). بااین‌حال نهضت تنباکو مهم‌ترین چالش دینی او بود؛ فتوای میرزا حسن شیرازی که استعمال تنباکو را حرام اعلام کرد نشان داد مرجعیت دینی می‌تواند در برابر اقتدار شاه بایستد تا آنجا که حتی زنان حرمسرا نیز از مرجع تقلید پیروی کردند نه از شاه(توکلی و بیگدلی، ۱٤۰۲: ٦٤) و نشان داد اقتدار مجتهدین در مواردی بر اقتدار سیاسی شاه برتری دارد و رابطهٔ علما با دربار به‌ویژه با اقدامات فرنگی‌مآبانه دولت رو به تیرگی نهاد(امیدی، ۱٤۰۰: ۲۲۳-۲۳۱).

۳.۵.۲. مشروعیت نمادین و تشریفاتی

نماد شیر و خورشید بر اسناد رسمی و بناهای سلطنتی و تصویر تاج شاهی در روزنامه

---

۱. برای مطالعهٔ بیشتر دربارهٔ تکیهٔ دولت و اهمیت سیاسی- مذهبی این بنا (نک: گلجان و دیگران، ۱۳۹۳: ۱۰٥-۱۲۱؛ احمدی و دیگران، ۱۳۹۹: ۲۹-٤۹)

ایران اقتدار سلطنت را نمایش می‌داد(شیخ‌نوری و علیزاده بیرجندی، ۱۳۸۸: ٦۷-٦۸). ساخت هشت کاخ و چندین باغ سلطنتی از جمله شمس‌العماره(تکمیل ۱۲۸٤ق) با ساعت اهدایی ملکه ویکتوریا پیوند شکوه گذشته و مدرنیتهٔ غربی را نشان می‌داد. چاپ منظم تصویر شاه در روزنامه‌های دولتی از ۱۲۷۷ق و انتشار تمبرهای دارای تصویر او و نشان شیر و خورشید از ۱۲۸۵ق ابزار تازه‌ای برای مشروعیت‌بخشی بصری و بازتاب برنامه‌های مدرنیزه‌سازی بود. حمایت از نقاشانی چون صنیع‌الملک و کمال‌الملک و تأسیس دارالصنایع توسط امیرکبیر نیز حمایت شاه از هنر و صنایع ایرانی را نشان می‌داد(Amanat, 2017: 332-342).

٤.۵.۲. مشروعیت عملکردی و اداری؛ نقش امیرکبیر در تثبیت حکومت

امیرکبیر ارتش را از ضروریات بازسازی دولت می‌دانست و تلاش‌های او برای گسترش ارتش(۱۳۷،۲٤۸ نفر در ۱۲٦۸ق) و تأسیس دارالفنون به‌عنوان نخستین نهاد آموزشی غربی ایران مشروعیت عملکردی حکومت را تقویت کرد(اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۷: ۲۱۳-۲۱۵؛ هدایت، ۱۳۷۳: ٤۷۰؛ Amanat, 2017: 294). تلاش برای ایجاد دیوانخانه عدالت و تدوین نظام‌نامه قضایی در دورهٔ صدارت سپهسالار نظم قضایی تازه‌ای پدید آورد(اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۷الف: ۲۱۹-۲۲۰؛ Bakhash, 1978: 43-46). توسعهٔ تهران، احداث جاده‌ها، چاپارخانه‌ها و خطوط تراموا نیز مشروعیت دولت را به‌عنوان عامل پیشرفت تقویت می‌کرد(اعتمادالسلطنه، ۱۳٦۷ب: ۱٦۷۱، ۱۲٤۲، ۱۵٦٦-۱۵٦۷، ۱۸۹۸، ۷۸۲؛ وقایع اتفاقیه، شماره‌های ۲۹، ٦۷، ۸۰، ۱۲٤). تشکیل وزارتخانه‌های مالیه، خارجه، جنگ، داخله و عدلیه(اعتمادالسلطنه، ۱۳٦۸: ٤۱۳-٤۱٦) با هدف پرهیز از تمرکز قدرت در دست شخص صدراعظم صورت گرفت(پولاک، ۱۳٦۸: ۲۹۱)[1] هرچند کمبود منابع و مقاومت نخبگان محافظه‌کار مانع موفقیت کامل اصلاحات شد.

۵.۵.۲. مشروعیت بین‌المللی و دیپلماتیک

سفرهای ناصرالدین‌شاه به اروپا در ۱۲۹۰، ۱۲۹۵ و ۱۳۰٦ق و دیدار با تزار الکساندر

۱. برای مطالعهٔ بیشتر در این خصوص (نک: سادات‌نژاد و دیگران، ۱۳۹۹: ۱۲۱-۱٤۱)

دوم، ملکه ویکتوریا، امپراتور فرانتس‌جوزف و بیسمارک تصویر ایران را به‌عنوان حکومتی صاحب‌منزلت تقویت کرد و به مشروعیت داخلی او نیز یاری رساند؛ او توانست از موقعیت حائل ایران میان روسیه و بریتانیا بهره ببرد(Amanat, 2017: 312-318). اعطای امتیازاتی چون بانک شاهی (۱۲٦۷ق) از سویی نشانه ضعف مشروعیت و از سوی دیگر تلاش برای توسعه اقتصادی بود(قربانیان، ۱۳۹۰: ۱۳۷–۱٥٤)؛ نظام مالیاتی ناکارآمد با درآمدی حدود ۳،۱۷۷،۰۰۰ تومان در ۱۲٦۷–۱۲٦۸ق (Amanat, 2017: 293) و آمیختگی خزانه دولتی با ثروت شخصی شاه (هدایت، ۱۳۸۰: ۲۹۹) بر این وابستگی می‌افزود.

٦.٥.۲. ابزارهای مدیریت، سرکوب و مشروعیت رسانه‌ای

تأسیس ادارهٔ سانسور (اعتمادالسلطنه، ۱۳٦۸: ۱۱۹/۱–۱٥۹؛ زرگری نژاد و دیگران، ۱۳۹۹ک ٤۳–٥۹) در پی انتشار رساله‌ای هجوآمیز درباره شاه از سوی شیخ هاشم شیرازی(اعتمادالسلطنه، ۱۳٦۷ب: ۲٦۱، ۲۷۳، ۲۹٦، ۳٤٦، ۳٥٥، ٤۰۰؛ اعتمادالسلطنه، ۱۳٦۸: ۱٥۹/۱، ٥۲۱) و تأسیس اداره نظمیه به‌ریاست کنت دومونت‌فُرت پس از شورش‌های نان ۱۲۷۷–۱۲۷۸ق (اعتمادالسلطنه، ۱۳٦۸: ۱٦٤/۱) با کتابچه قانون کنت زیربنای قوانین مجازات بعدی ایران را ساخت و ابزار سرکوب مخالفان بود همچون تبعید مجرمان به بلوچستان و سیستان به شیوهٔ اروپایی (روزنامه ایران، شمارهٔ ٤۸: ۱). توانایی سرکوب شورش‌های متعدد این دوره عامل مهمی در تداوم حکومت بود (پاشازاده و همکاران، ۱٤۰٤: ٦۲ و٦۳). در دورهٔ ناصری شورش‌های متعددی رخ داد[۱]

---

۱. برای بررسی شورش‌های متعدد این دوره نک: شورش فضلعلی‌خان در کرمان (سپهر، ۱۳۷۷: ۱۰۰۲/۳)؛ فتنهٔ سالار (همان، ۹۸٦/۳)؛ شورش سربازان بر امیرنظام اتابک اعظم (همان، ۱۰۰٦/۳)؛ شورش بابی‌ها در مازندران (همان، ۱۰۱٤/۳)؛ درگیری روحانیون تبریز در مورد تکفیر شیخ احمد احسائی توسط میرزا احمد مجتهد (اعتمادالسلطنه، ۱۳٦۸: ۱٦۲/۱)؛ فتنهٔ قره‌العین (سپهر، ۱۳۷۷: ۳/ ۱۹۹۷)؛ شورش بابی‌ها در زنجان (همان، ۱۳۷۷: ۱۰٥۸/۳)؛ شورش اشرار اصفهان و درگیری غلامحسین خان سپهدار حاکم اصفهان با آن‌ها (همان، ۱۳۷۷: ۱۰۷۸/۳)؛ فتنهٔ حکام باجلان و بختیاری (همان، ۱۳۷۷: ۱۰۸۷/۳)؛ شرارهای قبیله بسحاق (همان، ۱۳۷۷: ۱۰۸۸/۳)؛ شورش بابی‌ها به سرکردگی ملاحسین بشرویه‌ای (اعتمادالسلطنه، ۱۳٦۸: ۱٦۲/۱)؛ غائلهٔ اهالی تبریز به جهت ظهور کرامتی از بقعهٔ

که حکومت مجبور به سرکوب آن‌ها شد(پیری و عسکرانی، ۱٤۰٤: ٤٤و٤۳). چاپ روزنامه‌هایی چون وقایع اتفاقیه و ایران(قاسمی، ۱۳۸۰: ۱۱٤٥/۲–۱۲٥۱) و گسترش خط تلگراف از ۱۲۷٥ق(وقایع اتفاقیه، ۱۲۷۱ق: شمارهٔ ۲۳۱) و خدمات پستی غربی حکومت را در چشم اروپاییان پیشرو نشان می‌دادند و ابزار نظارت مرکزی بر ایالات نیز بودند(فولادوند و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۰۸–۱۱۱؛ متولی و فراهانی، ۱۳۹۷: ۷۹–۹٤).

۷.٥.۲. بحران‌های مشروعیت ناصرالدین‌شاه

از کف‌رفتن هرات و بمباران محمره در ۱۲۷۳ق، قحطی بزرگ ۱۲۸۸ق[۲] فساد و رشوه خواری صدراعظمانی چون امین‌السلطان (رحمانی و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۲۷–۱٥۳) و اعطای امتیازات رویتر و رژی به بیگانگان مشروعیت شاه را به‌شدت تضعیف کرد. جنبش تنباکو بزرگ‌ترین بحران مشروعیت این دوره بود که نشان داد مردم می‌توانند در برابر اقتدار شاه بایستند. حذف صدراعظم‌های متوالی(امیرکبیر، نوری، مشیرالدوله) و

صاحب‌الامر واقع در میدان صاحب الزمان(عج) (سپهر، ۱۳۷۷: ۳/ ۱۱۰۷)؛ فتنهٔ شیخ نصرخان حاکم بندر بوشهر (اعتمادالسلطنه، ۱۳٦۸: ٦٤/۱)؛ شورش سید یحیی دارابی در تبریز و دعوت مردم به آئین باب (سپهر، ۱۳۷۷: ۳/ ۱۱۰٥)؛ شورش شیخ حسین خان(عموی شیخ نصرخان) (اعتمادالسلطنه، ۱۳٦۸: ۱٦٤/۱)؛ شورش امام‌ویردی خان نیشابوری (سپهر، ۱۳۷۷: ۳/ ۱۱۲۲)؛ یاغی‌گری ترکمن‌ها و حمله به کاروان زائران مشهد مقدس (همان، ۱۳۷۷: ۳/ ۱۱۳۲)؛ شورش عده‌ای از مردم لار (همان، ۱۳۷۷: ۳/ ۱۱۲٤)؛ آغاز فتنهٔ تیمور از قبیلهٔ کوران قلعه زنجیری و ادعای او مبنی بر نیابت امام زمان(عج) (همان، ۱۳۷۷: ۳/ ۱۱۸۰)؛ فتنهٔ قبائل بلوچ (اعتمادالسلطنه، ۱۳٦۸: ٦٤/۱)؛ فتنهٔ اشرار خوانسار (همان، ۱۳٦۸: ٦٥/۱)؛ شورش بابیان به رهبری ملاشیخعلی (سپهر، ۱۳۷۷: ۳/ ۱۱۸٤–۱۱۸٥)؛ حملات ترکمان‌ها در خراسان (همان، ۱۳۷۷: ۳/ ۱۱۹۲)؛ شورش میرزا رفیع‌خان فورگی (اعتمادالسلطنه، ۱۳٦۸: ۱۱۳٤/۲)؛ شورش اهالی قلعه گزیک و طاقان در خراسان (همان، ۱۳٦۸: ۱۱۳٤/۲)؛ شرارت‌های طوایف کاکاوند و خالدوند در لرستان (همان، ۱۳٦۸: ٦٦/۱)؛ شورش بابیان تبریز (همان، ۱۳٦۸: ٦٦/۱)؛ شرارت‌های محمدعلی بختیاری هفت لنگ (همان، ۱۳٦۸: ٦۷/۱)؛ شورش جعفرخان کلاتی (همان، ۱۳٦۸: ٦۷/۱)؛ حملات افاغنه به قاینات و دفع آن‌ها توسط میرعلم خان حاکم قاینات (همان، ۱۳٦۸: ٦۰/۱)؛ شرارت ترکمن‌های سرخس، مرو، تکه و قاری قلعه (همان، ۱۳٦۸: ۷۱/۱)؛ شرارت‌های ایل سگوند لرستان (همان، ۱۳٦۸: ۷٤/۳). برای مطالعهٔ بیشتر (نک: شیخ نوری و دیگران، ۱۳۸۸: ٤۹–۷٦)

۱. نک به: روزنامهٔ ایران، شمارهٔ ۲۳، چهارشنبه ۱٦ ربیع الثانی ۱۲۸۸.

۲. برای مطالعهٔ بیشتر در این خصوص (نک: اوکازاکی، ۱۳٦٥: ۲۸–٤۱؛ گرنی، ۱۳۸۷: ۹٥–۱۰۹)

ظهور منتقدانی چون میرزا ملکم‌خان و زین‌العابدین مراغه‌ای نیز فاصلهٔ نخبگان از شاه را نشان داد؛ پولاک از عدم محبوبیت شاه سخن گفت(پولاک، ۱۳٦۸: ۲۹۸) و اعلان‌های هجوآمیز علیه او منتشر می‌شد(اعتمادالسلطنه، ۱۳٦۷ج: ۳٦۰). سرانجام در ۱۳۱۳ق در شب جشن پنجاهمین سال سلطنتش به‌دست میرزا رضا کرمانی شاگرد سیدجمال‌الدین اسدآبادی به قتل رسید، رویدادی که پایان دورانی را نشان می‌داد که باور به شاه به‌عنوان نماد ثبات از بین رفته بود(Bakhash, 1978: 317).

۳.نتیجه‌گیری

بررسی تطبیقی مبانی مشروعیت در دورهٔ چهار پادشاه نخست قاجار نشان می‌دهد این سلسله با ساختاری پیچیده و چندلایه از مشروعیت‌سازی روبه‌رو بود که طی بیش از یک قرن دستخوش تحولات بنیادین شد. آقامحمدخان با تکیه بر قدرت نظامی، وحدت ایلی–قبیله‌ای و ادعای احیای مرزهای تاریخی مشروعیتی کارآمد اما شکننده بنا نهاد که فقدان نسب مقدس، خشونت افراطی و ضعف نهادسازی محدودیت‌های جدی برایش پدید آورد. فتحعلی‌شاه با سلطنتی نزدیک به چهار دهه گذار از مشروعیت نظامی به مشروعیت فرهنگی را محقق ساخت و از طریق تلفیق عناصر پیش از اسلام و اسلامی–شیعی، حمایت از هنر، ساخت نقش‌برجسته‌های ساسانی، تأکید بر دایرهٔ عدالت و روابط دیپلماتیک با اروپا ساختاری چندبعدی بنا نهاد هرچند شکست‌های نظامی و عهدنامه‌های ننگین گلستان و ترکمانچای ضربه‌ای جدی به آن وارد کرد. محمدشاه در دورهٔ کوتاه و بحران‌زده خود شاهد فرسایش شدید مشروعیت قاجاری بود؛ قتل قائم‌مقام، انتصاب میرزا آقاسی فاقد لیاقت، بیماری مزمن، فساد اداری و شورش‌های ایلی متعدد شکاف میان ادعای شاه عادل و واقعیت ناکارآمدی را به‌کلی آشکار کرد. ناصرالدین‌شاه در شرایطی بحرانی به قدرت رسید و با بهره‌گیری از اصلاحات امیرکبیر و ابزارهای نوین (دارالفنون، نظمیه، وزارتخانه‌های مدرن، روزنامه‌ها، تلگراف، تمبر پستی و سفرهای اروپایی) کوشید مشروعیت را بر پایه‌های سلسله‌ای، دینی، نمادین، عملکردی و بین‌المللی بازسازی کند؛ اما فساد گسترده، امتیازدهی به بیگانگان، قحطی بزرگ ۱۲۸۸ق و به‌ویژه جنبش تنباکو که برای نخستین‌بار اقتدار مرجعیت دینی را بر

اقتدار سیاسی شاه برتری داد مشروعیت او را متزلزل ساخت تا سرانجام در ۱۳۱۳ق به قتل رسید. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد سقوط قاجار نه نتیجهٔ عوامل خارجی و یا تصادفی بلکه فرآیندی درونی از فرسایش تدریجی مشروعیت بود که ریشه در شکاف فزاینده میان ادعای الهی قدرت و واقعیت فساد و ناکارآمدی، میان تصویر شاه عادل و تجربه زیسته مردم و میان ادعای احیاگری شکوه ایران و ازدست‌دادن سرزمین‌های وسیع داشت؛ درنهایت تجربهٔ حکومت قاجار نشان می‌دهد مشروعیت دارایی ثابتی نیست بلکه سرمایه‌ای شکننده است که باید پیوسته بازتولید و با شرایط متحول تطبیق داده شود و زمانی که این بازتولید با شکست روبه‌رو شد راه برای تحولات بنیادین بعدی همچون انقلاب مشروطیت گشوده شد.

فهرست منابع

احمدزاده، محمد امیر (۱٤۰۰)، *کلان روایت‌ها در تاریخ‌نگاری ایران دوره قاجار (۱۲۱۰–۱۲٦٤ ه.ق)*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

احمدزاده، محمد امیر و ظریفه کاظمی (۱٤۰۱)، «زن در عرصه سیاست ایران مطالعه موردی دوره قاجار (مهدعلیای سوم)»، *جستارهای سیاسی معاصر*، دوره ۱۳، شماره ۲، شماره پیاپی ٤٤، تابستان ۱٤۰۱، صص ۳۰–۳.

احمدی، علیرضا و نصرالله پورمحمدی املشی (۱۳۹۹)، «تشریفات مذهبی دوره ناصرالدین‌شاه قاجار؛ با تأکید بر ساختمان تکیه‌دولت»، *فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران*، دوره ۱۳، شماره ٤، شماره پیاپی ۵۲، زمستان ۱۳۹۹، صص ۲۹–٤۹.

اسکندربیک ترکمان منشی (۱۳۷۷)، *تاریخ عالم آرای عباسی*، تصحیح و مقدمه: ایرج افشار، تهران: انتشارات امیرکبیر.

اعتضادالسلطنه، علیقلی میرزا (۱۳۷۰)، *اکسیر التواریخ (تاریخ قاجاریه از آغاز تا سال ۱۲۵۹ ه.ق)*، به اهتمام: جمشید کیانفر، تهران: موسسه انتشارات ویسمن.

اعتمادالسلطنه، محمدحسن بن علی (۱۳۵۷)، *صدرالتواریخ (یا تاریخ صدور قاجار)*، تصحیح و تحشیه: محمد مشیری، تهران: انتشارات روزبهان.

اعتمادالسلطنه، محمدحسن بن علی (۱۳٦۷الف)، *مرآت البلدان*، تصحیح: عبدالحسین نوائی و میرهاشم محدث، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

اعتمادالسلطنه، محمدحسن بن علی (۱۳٦۷ب)، *تاریخ منتظم ناصری*، تصحیح محمد اسماعیل رضوانی، تهران: دنیای کتاب.

اعتمادالسلطنه، محمدحسن بن علی (۱۳٦۷ج)، *مرآت البلدان*، با تصحیحات و حواشی و فهارس به کوشش

عبدالحسین نوائی و میرهاشم محدث، تهران: دانشگاه تهران.
اعتمادالسلطنه، محمدحسن بن علی (۱۳٦۷د)، *روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه*، به کوشش: ایرج افشار، تهران: انتشارات امیرکبیر.
اعتمادالسلطنه، محمدحسن بن علی (۱۳٦۸)، *المآثر و الآثار*، تصحیح: ایرج افشار، ج ۱، تهران: انتشارات اساطیر.
اکبری‌معلم، علی (۱۳۸۳)، «مشروعیت و مقبولیت ولایت فقیه از دیدگاه امام خمینی(ره)»، *علوم سیاسی*، شمارهٔ ۲۵.
الگار، حامد (۱۳٦۹)، *دین و دولت در ایران: نقش عالمان در دورهٔ قاجار*، ترجمه: ابوالقاسم سرّی، تهران: انتشارات توس.
امیدی، بهروز (۱٤۰۰)، *مناسبات روحانیت و حکومت در عصر ناصرالدین شاه قاجار*، رساله دکتری، واحد بین الملل، دانشگاه شیراز.
انصاری، محمدحسن (۱۳۸۰)، *جنبش اصولی و اخباری و پیامدهای آن در دورهٔ قاجار*، پایان نامه کارشناسی ارشد، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شیراز.
اوکازاکی، شوکو (۱۳٦۵)، «قحطی بزرگ سال ۱۲۸۸ در ایران»، ترجمهٔ هاشم رجب زاده، *آینده*، سال دوازدهم، شماره ۱ و ۲ و ۳، صص ۲۸-٤۱.
اولیویه (۱۳۷۱)، *سفرنامه اولیویه: تاریخ اجتماعی- اقتصادی ایران در دوران آغازین عصر قاجار*، ترجمهٔ محمدطاهر میرزا، تصحیح و حواشی: غلامرضا ورهرام، تهران: انتشارات اطلاعات.
آدمیت، فریدون، ناطق، هما (۱۳۵٦)، *افکار اجتماعی و سیاسی و اقتصادی در آثار منتشر نشده دوران قاجار*، تهران: انتشارات آگاه.
آصف، محمد هاشم (۱۳۵۷)، *رستم التواریخ*، تصحیح و تحشیه: محمد مشیری، ج ۱، تهران: شرکت سهامی کتابهای جیبی؛ با همکاری امیرکبیر.
آقازاده، جعفر (۱۳۹٦)، «احیای مرزهای تاریخی ایران در دورهٔ آقامحمدخان قاجار»، *مطالعات تاریخ انتظامی*، ٤ (۱۵)، صص ٦۷-۸٤.
آقازاده، جعفر (۱۳۹٦)، «اقدامات فتحعلی‌شاه قاجار برای کسب مشروعیت سیاسی براساس روش‌های جاری در دورهٔ اسلامی»، *پژوهش‌های تاریخی*، ۹ (۱)، صص ۱۰۷-۱۲٦.
آقازاده، جعفر، حسینی، سجاد (۱۳۹٦)، «منابع مشروعیت حکومت آقامحمدخان قاجار»، *جستارهای تاریخی*، ۸ (۲)، صص ۱۷۱-۱۹۸.
آقاسی ایروانی، عباس (۱۳۸٦)، «چهار فصل سلطانی و شیم فرخی»، *سیاست‌نامه‌های قاجاری: رسایل سیاسی*، ج ۱، به کوشش غلامحسین زرگری‌نژاد، تهران: مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی، صص ٤٦۳-٤۸۵.
پاشازاده، غلامعلی، اروجی، فاطمه، عیوضی، جبرائیل (۱٤۰٤)، «نان و جنگ داخلی تبریز در دورهٔ استبداد صغیر»، *مطالعات تاریخ فرهنگی (پژوهش نامه انجمن ایرانی تاریخ)*، ۱۷ (٦٦)، صص ۵۹-۸٤.
پولاک، یاکوب ادوارد (۱۳٦۸)، *سفرنامه پولاک: ایران و ایرانیان*، ترجمه: کیکاووس جهانداری، تهران: انتشارات خوارزمی.
پیری، محمد، عسکرانی، محمدرضا (۱٤۰٤)، «جایگاه اجتماعی لوتی‌ها و نقش آنان در آشوب‌های سیاسی دورهٔ

قاجار با تکیه‌بر نهضت مشروطیت»، *مطالعات تاریخ فرهنگی (پژوهش‌نامه انجمن ایرانی تاریخ)*، ۱۷ (٦۳)، صص ۳۱-٦٤.

تکمیل همایون، ناصر (۱۳۹٤الف)، *خاستگاه تاریخی ایل قاجار*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

تکمیل همایون، ناصر (۱۳۹٤ب)، *ره آغاز فرمانروایی ایل قاجار*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

توکلی، فائزه، بیگدلی، علی (۱٤۰۲)، «حضور زنان در جنبش‌های اجتماعی از بلوای سیاسی نان تا جنبش مشروطه (۱۲۰۹-۱۲٦۸هجری شمسی)»، *مجله تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران*، ۱۲ (۱)، صص ۵۱-۷٦.

جهانسوز، رضا (۱۳۳۳)، *تاریخ بنیان قاجار: پیدایش طایفه قاجار تا حرکت آقا محمدخان کبیر*، تهران: بی‌نا.

جهانگیر میرزا (۱۳۸٤)، *تاریخ نو (شامل حوادث دورهٔ قاجاریه)*، به سعی و اهتمام: عباس اقبال آشتیانی، تهران: علم.

حائری، عبدالهادی (۱۳۸۰)، *نخستین رویارویی‌های اندیشه‌گران ایران: با دو رویه تمدن بورژوازی غرب*، تهران: انتشارات امیرکبیر.

حشمتی، احمدرضا و فریبرز دولت آبادی (۱۳۹۹)، «مقدمه‌ای بر شناخت معماری کاخ‌های تهران در دوره قاجار»، *مطالعات باستان شناسی پارسه*، دوره ٤، شماره ۱٤، صص ۱٦۷-۱۸۳.

حشمتی، مریم (۱٤۰۳)، «تاثیرات زنان دربار قاجار بر اوضاع سیاسی کشور»، *گذر تاریخ*، سال اول، شماره ۳، صص ۵۳-۷۲.

خاوری شیرازی، فضل الله (۱۳۸۰)، *تاریخ ذوالقرنین*، تصحیح و تحقیق: ناصر افشارفر، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

خودداری نایینی، سعید (۱۳۹۰)، «شهنشاهنامه فتحعلی خان صبا: نسخه ۵۹۹۸ کتابخانه ملک»، *مجله آینه میراث*، ۹ (۱)، پیاپی ٤۸، صص ٤۷-۷۰.

دهنوی، نظامعلی (۱۳۸۲)، «سازمان دیوانی و تحول آن در دورهٔ قاجار (عهد اول) ۱۲٦٤-۱۲۱۰ ه.ق»، *گنجینه اسناد*، شمارهٔ ٤۹ و ۵۰، صص ٤-۱۵.

رابی، جولین (۱٤۰۰)، *پرتره‌های سلطنتی قاجار*، مترجمان: علیرضا بهارلو و کیانوش معتقدی، تهران: نشر دانیار.

زرگری نژاد، غلامحسین (۱٤۰۲)، *برآمدن قاجار؛ تاریخ ایران از پایان عصر صفوی تا قتل آقامحمدخان قاجار*، تهران: انتشارات نگارستان اندیشه.

زرگری نژاد، غلامحسین، پروانه حسن زاده، هادی خانیکی و رضا شعبانی صمغ آبادی (۱۳۹۹)، «نخستین سانسورهای عصر ناصری»، *مسکویه*، شماره ۵٤، صص ٤۳-۵۹.

زرگری‌نژاد، غلامحسین (۱۳۸٦)، «مقدمه»، *سیاست‌نامه‌های قاجاری: رسایل سیاسی*، ج۱، تهران: مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.

سادات نژاد، سیده فاطمه (۱۳۹۹)، «بررسی روند تغییر نهاد وزارت و ایجاد وزارتخانه‌های جدید در جریان انقلاب مشروطه ایران»، *مجله تاریخ ایران*، دوره ۱۳، شماره ۱، صص ۱۲۱-۱٤۱.

ساروی، محمدفتح الله بن محمدتقی (۱۳۷۱)، *تاریخ محمدی (احسن التواریخ)*، تهران: انتشارات امیرکبیر.

سام، علی (۱۳۹۲)، *بررسی فرمان نویسی دوره اول قاجار*، تهران: انتشارات کلک زرین.
سام، علی (۱۳۹۷)، «گونه‌شناسی ازدواج سیاسی در خاندان حاکمه قاجار از تاسیس تا انقلاب مشروطه»، *تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی*، ۹ (۳۱)، صص ۱۲۱-۱٤۲.
سپهر، محمدتقی بن محمدعلی (۱۳۷۷)، *ناسک التواریخ*، به اهتمام: جمشید کیانفر، تهران: انتشارات اساطیر.
سعیدی، حوریه (۱۳۷۵)، *گزیده فرمان‌ها*، زیرنظر: محمداسماعیل رضوانی، تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
سومر، فاروق (۱۳۷۱)، *نقش ترکان آناطولی در تشکیل و توسعه دولت صفوی*، ترجمه: احسان اشراقی و محمد تقی امامی، ویراستار: عبدالله فقیهی، تهران: نشر گستره.
شادقزوینی، پریسا، عبداله زاده نسودی، غزاله (۱٤۰۳)، «بررسی چگونگی تاثیرپذیری نقش برجسته‌های دورهٔ فتحعلی شاه قاجار از دورهٔ ساسانی»، *دوفصلنامه مطالعات هنرهای تجسمی*، ۱ (۱)، صص ۵-۱٤.
شمسی زاده ملکی، روح الله، آژند، یعقوب (۱٤۰٤)، «تحلیل بینامتنی و بیناگفتمانی نقش‌برجسته‌ی نبرد فتح‌علی‌شاه با شیر، شهرری»، *رهپویه هنرهای تجسمی*، ۸ (۱)، صص ۳۹-٥٤.
شیخ نوری، محمدامیر و زهرا علی زاده بیرجندی (۱۳۸۸)، «بحران مشروعیت دولت ناصری و تاثیر آن در گرایش ناصرالدین شاه به اصلاحات تجددگرایانه»، *تاریخ اسلام و ایران*، دوره ۱۹، شماره ۱، شماره پیاپی ۷۵، صص ٤۹-۷٦.
عالم، عبدالرحمن (۱۳۹۰)، *بنیادهای علم سیاست*، تهران: نشر نی.
عباسپور، سید مصطفی (۱۳۹٤)، *کارنامه سیاسی محمد شاه قاجار*، پایان نامه کارشناسی ارشد، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خوارزمی.
عبدالحسین نوائی (۱۳۷۷)، *ایران و جهان*، ج۱ و ج۲، تهران: موسسه نشر هما.
عضدالدوله، احمدمیرزا (۱۳۷٦)، *تاریخ عضدی*، با توضیحات و اضافاتی از: عبدالحسین نوائی، تهران: نشر علم.
عیاری، زین العابدین (۱۳۸٤)، *رساله تدابیر شاه و وزیر؛ در احوالات آقامحمدخان قاجار و وزیر او حاجی ابراهیم کلانتر اعتمادالدوله*، تصحیح: مهین دخت حاجیان پور، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
غفاری کاشانی، ابوالحسن (۱۳٦۹)، *گلشن مراد (تاریخ زندیه)*، تصحیح غلامرضا طباطبائی مجد، تهران: انتشارات زرین.
فاضل کاشانی (۱۳۸٦)، «توضیح‌المسائل»، *سیاست‌نامه‌های قاجاری: رسایل سیاسی*، به کوشش غلامحسین زرگری‌نژاد، ج۱، تهران: مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.
فتحعلی قاجار (۱۳٤٤)، *دیوان کامل اشعار فتحعلی‌شاه قاجار*، ج۱، تهران: کتابفروشی قائم مقام.
فتحعلیشاه قاجار (۱٤۰۱)، *ملوک الکلام*، تحریر میرزا محمدتقی علی آبادی مازندرانی، تصحیح سید سعید میرمحمد صادق، تهران: سنگلج.
فولادوند، عبدالرضا، ترابی فارسانی، سهیلا، ابطحی، علیرضا (۱۳۹۷)، «بررسی روند چگونگی شکل‌گیری و گسترش نهاد نوین پست در دورهٔ قاجار و پهلوی اول»، *پژوهشنامه تاریخ*، شمارهٔ ۵۱، صص ۱۰۵-۱۲۲.
فیرحی، داود (۱۳۷۸)، «قدرت، دانش و مشروعیت در اسلام»، تهران: نشر نی.
قاسمی، سید فرید (۱۳۸۰)، *سرگذشت مطبوعات ایران: روزگار محمدشاه و ناصرالدین شاه*، تهران: سازمان

چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
قاضی طباطبایی، حسن (۱۳٤۸)، «ارشاد نامه میرزای قمی»، *زبان و ادب فارسی*، دورهٔ ۲۰، شمارهٔ ۸۷، صص ۳۸۳-۳٦۵.
قدیمی قیداری، عباس (۱۳۸۹)، «بحران جانشینی در دولت قاجار (از تأسیس تا جلوس محمد شاه قاجار)»، *پژوهش‌های تاریخی*، دوره ۲، شماره ۱، شماره پیاپی ۱، اردیبهشت ۱۳۸۹، صص ۱۰٦-۸٦
قربانیان، محمد (۱۳۹۰)، «زمینه‌ها و بسترهای تشکیل بانک شاهنشاهی در ایران»، *فصلنامه تاریخ روابط خارجی*، دورهٔ ۱۳، شمارهٔ ٤۹، صص ۱۳۷-۱۵٤.
قره داغی، معصومه، فریدی، محمد، صادقی گندمانی، مقصودعلی، کاظمی راشد، منیره (۱۳۹۷)، «واکاوی شورش‌های متقارن عصر نادری متأثر از احساس محرومیت نسبی»، *مطالعات تاریخ فرهنگی (پژوهش‌نامه انجمن ایرانی تاریخ)*، ۱۰ (۳۸)، صص ۸۳-۱۱۱.
کاظمی موسوی، احمد (۱۳۹۷)، *خاقان صاحب‌قران و علمای زمان: نقش فتحعلی‌شاه قاجار در شکل‌گیری روندها و نهادهای مذهبی نو*، تهران: نشر آگاه.
کرزن، جورج ناتانائیل (۱۳۷۳)، *ایران و قضیه ایران*، ترجمهٔ غلامعلی وحید مازندرانی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
کشفی دارابی، سیدجعفر بن ابی‌اسحاق (۱۳۸٦)، «میزان‌الملوک و الطوائف و صراط‌المستقیم فی سلوک‌الخلائف»، *سیاست‌نامه‌های قاجاری: رسایل سیاسی*، به کوشش غلامحسین زرگری‌نژاد، ج۱، تهران: مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی، ۱۹۳.
کلانتر فارس، میرزا محمد (۱۳٦۲)، *روزنامه میرزا محمد کلانتر فارس*، به اهتمام: عباس اقبال آشتیانی، تهران: انتشارات کتابخانه سنایی و کتابخانه طهوری.
کلهرودی، سید نوید (۱٤۰۲)، «خیال اجتماعی ایرانیان، ابزارهای تداوم مفهوم شاهنشاه در ایران عصر قاجار»، *پژوهشنامه علوم سیاسی*، دورهٔ ۱۹، شمارهٔ ۱، صص ۱۹۳-۲۳۰.
کوهمره‌ای، زین‌العابدین (۱۳۸٤)، *رساله تدابیر شاه و وزیر؛ در احوالات آقامحمدخان قاجار و وزیر او حاجی ابراهیم کلانتر اعتمادالدوله*، تصحیح: مهین دخت حاجیان‌پور، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
گرنی، جان (۱۳۸۷)، *قم در قحطی بزرگ ۱۲۸۸ قمری*، ترجمهٔ منصور صفت گل، قم: کتابخانه بزرگ آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره).
متولی، عبدالله، حسین آبادی فراهانی، شبنم (۱۳۹۷)، «بررسی کارکردهای تمبر پستی در دوران قاجار و پهلوی اول»، *پژوهش‌های تاریخی*، دورهٔ ۱۰، شمارهٔ ۱، صص ۷۹-۹٤.
محمدزاده، اسدالله، پورمحمدی املشی، نصراله، رحیمی، عبدالرفیع (۱٤۰۰)، «جایگاه سفرنامه‌های فرانسویان در حفظ روابط فرهنگی ایران و فرانسه در قرن ۱۸ م»، *پژوهش‌های زبان و ترجمه فرانسه*، دورهٔ ٤، شمارهٔ ۱، صص ۱۸۸-۲۰۸.
مرتضوی، مرضیه و مهتا باصفا (۱۳۹۹)، «رقم‌ها و فرمان‌های صفوی و قاجار»، تهران: موسسه کتابخانه و موزه ملی ملک.
مروزی خراسانی، میرزامحمدصادق (۱۳۸٦)، «شیم عباسی»، *سیاست‌نامه‌های قاجاری: رسایل سیاسی*، به کوشش

غلامحسین زرگری‌نژاد، ج۱، تهران: مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.
مروزی، میرزا محمدصادق همای (۱٤۰۱)، *رساله راحه الارواح*، به کوشش: محمد جعفری (قنواتی)، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
مفتون دنبلی، عبدالرزاق‌بن‌نجفقلی (۱۳۸۳)، *ماثر سلطانیه (تاریخ جنگهای اول ایران و روس) به ضمیمه تاریخ جنگهای دورهٔ دوم از تاریخ ذوالقرنین*، تصحیح: غلامحسین زرگری‌نژاد، تهران: موسسه انتشاراتی روزنامه ایران.
میرزا سمیعا (۱۳٦۸)، *تذکرهٔ الملوک*، به کوشش محمد دبیر سیاقی همراه با تعلیقات مینورسکی، تهران: انتشارات امیرکبیر.
میرشریفی، فاطمه بیگم (۱۳۹۲)، *روحانیت شیعه در دورهٔ محمدشاه قاجار*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی(ره) قزوین.
ناصرالدین، قاجار (۱۳۷۲)، *سفرنامه ناصرالدین شاه به عتبات*، به کوشش محمدرضا عباسی و پرویز بدیعی، تهران: انتشارات سازمان اسناد ملی ایران.
هدایت، رضاقلی (۱۳۷۳)، *فهرست التواریخ*، به کوشش عبدالحسین نوائی و میرهاشم محدث، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
هدایت، رضاقلی (۱۳۸۰)، *تاریخ روضه الصفای ناصری*، ج۱۵، تهران: اساطیر.
هدایت، رضاقلی (۱٤۰۱)، «رساله راحه الارواح»، به کوشش محمد جعفری (قنواتی)، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
همای مروزی، میرزا محمدصادق، *تاریخ جهان آرا*، نسخه ٤۲۹۹، موزهٔ ملک.
اورجانی، محمد حسین بدایع نگار، تاریخ فتحعلی شاه قاجار، نسخه کتابخانهٔ مرکزی تبریز، شمارهٔ ٤۲۵۹.

روزنامه

روزنامه ایران، شمارهٔ ٤۸، یکشنبه ۸ شعبان ۱۲۸۸.
روزنامه ایران، شمارهٔ ۲۳. چهارشنبه ۱٦ ربیع الثانی ۱۲۸۸.
روزنامه وقایع الاتفاقیه، شمارهٔ ۲۳، شوال ۱۲٦۷ ه.ق
روزنامه وقایع الاتفاقیه، شمارهٔ ٦۷، رجب ۱۲٦۸ ه.ق
روزنامه وقایع الاتفاقیه، شمارهٔ ۸۰، ۲۵ شوال ۱۲٦۸ ه.ق
روزنامه وقایع الاتفاقیه، شمارهٔ ۱۲٤، ۸ رمضان ۱۲٦۹ ه.ق
روزنامه وقایع الاتفاقیه، شمارهٔ ۲۳۱، شوال ۱۲۷۱ ه.ق

Amanat, A. (2001), "The Kayanid Crown and Qajar Reclaiming of Royal Authority", *Iranian Studies*, 34 (1-4), 17–30.
Amanat, A. (2017), *Iran: A Modern History*, New York: Yale University Press.
Arghiani, S., Zandiyeh, H., Abadian, H., Aghanouri, A. (2022), "The Sharia-Monarchy Discourse in the Early Qajar Era (1795-1847)", *Religious Inquiries*, 11 (2), 203-220.

Ashraf, Assef (2016), "The Politics of Gift Exchange in Early Qajar Iran, 1785-1834", *Comparative Studies in Society and History*, 58 (2), 550–576.
Ashraf, Assef (2018), "A Familial State: Elite Families, Ministerial Offices, and the Formation of Qajar Iran", *International Journal of Middle East Studies*, 51 (1), 43–64.
Ashraf, Assef (2018), "Copied and Collected: Firmans, Petitions, and the Political History of Qajar Iran", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 62 (5-6), 963–997.
Ashraf, Assef (2019), *The Persianate World: Rethinking a Shared Sphere* (co-edited with Abbas Amanat), Leiden and Boston: Brill.
Ashraf, Assef (2022), "Safavid Nostalgia in Early Qajar Chronicles", *The Contest for Rule in Eighteenth-Century Iran* (edited by Charles Melville), London: I.B. Tauris, 81–102.
Ashraf, Assef (2024), *Making and Remaking Empire in Early Qajar Iran*, Cambridge: Cambridge University Press.
Bakhash, Shaul (1971), "The Evolution of Qajar Bureaucracy: 1779–1879," *Middle Eastern Studies* 7, 139–68.
Bakhash, Shaul (1978), *Iran: Monarchy, Bureaucracy and Reform under the Qajars: 1858–1896*, London: Ithaca Press.
Bakhash, Shaul (1978), *Iran: Monarchy, Bureaucracy, and Reform Under the Qajars*, London: Ithaca Press.
Behrooz, Maziar (2023), *Interactions with the Modern World and the Struggle with Imperial Russia*, New York: I.B. Tauris.
Darling, Linda T. (2013), *A History of Social Justice and Political Power in the Middle East: The Circle of Justice from Mesopotamia to Globalization*, New York: Routledge.
Hairi, A. H. (1988), "The Legitimacy of the Early Qajar Rule as Viewed by the Shi'i Religious Leaders", *Middle Eastern Studies*, 24 (3), 271–286.
Helfgott, L. M. (1977), "Tribalism as a Socioeconomic Formation in Iranian History", *Iranian Studies*, 10 (1/2), 36–61.
Meredith, Colin (1971), "Early Qajar Administration: An Analysis of Its Development and Functions", *Iranian Studies*, 4 (2/3), 59-84.
Sheikholeslami, A. Reza (1978), "The Patrimonial Structure of Iranian Bureaucracy in the Late Nineteenth Century," *Iranian Studies* 11, 199–258.
Sheikholeslami, A. Reza (1997), *The Structure of Central Authority in Qajar Iran, 1871–1896*, Atlanta, Ga.: Scholars Press

Transliteration

Orjani, Mohammad Hossein Bada'e-Negar (n.d.), Tarikh-e Fath Ali Shah Qajar (The History of Fath Ali Shah Qajar), manuscript, Central Library of Tabriz, MS No. 4259.
Abbaspour, Seyyed Mostafa (2015), Karname-ye Siasi-ye Mohammad Shah Qajar (The Political Record of Mohammad Shah Qajar), MA thesis, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Kharazmi University.
Abdolhossein Nava'i (1998), Iran va Jahan (Iran and the World), Vols. 1–2, Tehran: Homa Publishing Institute.
Adamiat, Fereydoun, and Homa Nateq (1977), Afkar-e Ejtema'i, Siasi va Eqtesadi dar Asar-e Montasher-Nashodeh-ye Doran-e Qajar (Social, Political, and Economic Ideas in the Unpublished Works of the Qajar Period), Tehran: Agah Publications.
Aghasi Iravani, Abbas (2007), "Chahar Fasl-e Soltani va Shim-e Farrokhi" (The Four Royal Seasons and the Farrokhi Style), in Siasatnamehha-ye Qajarī: Rasa'el-e Siasi (Qajar Political Treatises: Political Epistles), Vol. 1, edited by Gholamhossein Zargarinejad, Tehran: Institute for Humanities Research and Development, 463–485.
Aghazadeh, Ja'far (2017), "Ehya-ye Marzha-ye Tarikhi-ye Iran dar Dowreh-ye Agha Mohammad Khan Qajar" (The Revival of Iran's Historical Borders during the

Reign of Agha Mohammad Khan Qajar), Motale'at-e Tarikh-e Entezami (Studies in Military and Police History), 4(15), 67–84.
Aghazadeh, Ja'far (2017), "Eqdamat-e Fath Ali Shah Qajar baraye Kasb-e Mashru'iyat-e Siasi bar Asas-e Raveshha-ye Jari dar Dowreh-ye Eslami" (Fath Ali Shah Qajar's Measures to Gain Political Legitimacy Based on Practices Prevailing in the Islamic Period), Pazhuheshha-ye Tarikhi (Historical Studies), 9(1), 107–126.
Aghazadeh, Ja'far, and Sajjad Hosseini (2017), "Manabe'-e Mashru'iyat-e Hokumat-e Agha Mohammad Khan Qajar" (Sources of Legitimacy of Agha Mohammad Khan Qajar's Government), Jostarha-ye Tarikhi (Historical Essays), 8(2), 171–198.
Ahmadi, Alireza, and Nasrollah Pourmohammadi Amlashi (2020), "Tashrifat-e Mazhabi-ye Dowreh-ye Naser al-Din Shah Qajar: ba Ta'kid bar Sakhteman-e Tekyeh Dowlat" (Religious Ceremonies during the Reign of Naser al-Din Shah Qajar, with Emphasis on the Tekyeh Dowlat Building), Faslnameh-ye Tahqiqat-e Farhangi-ye Iran (Quarterly Journal of Iranian Cultural Research), 13(4), Serial No. 52, Winter 2020, 29–49.
Ahmadzadeh, Mohammad Amir (2021), Kalan-Ravayatha dar Tarikhnegari-ye Iran dar Dowreh-ye Qajar (1210–1264 H.Q.) (Grand Narratives in Iranian Historiography during the Qajar Period, 1210–1264 AH), Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies.
Ahmadzadeh, Mohammad Amir, and Zarifeh Kazemi (2022), "Zan dar Arse-ye Siasat-e Iran: Motale'e-ye Moredi-ye Dowreh-ye Qajar (Mahd-e Olya-ye Sevom)" (Women in the Political Arena of Iran: A Case Study of the Qajar Period [Mahd-e Olya III]), Jostarha-ye Siasi-ye Mo'aser (Contemporary Political Essays), 13(2), Serial No. 44, Summer 2022, 3–30.
Akbari Moallem, Ali (2004), "Mashru'iyat va Maqbuliyat-e Velayat-e Faqih az Didgah-e Emam Khomeini" (The Legitimacy and Acceptance of the Guardianship of the Islamic Jurist from Imam Khomeini's Perspective), Olum-e Siasi (Political Science), No. 25.
Alam, Abd al-Rahman (2011), Bonyadha-ye Elm-e Siasat (Foundations of Political Science), Tehran: Ney Publishing.
Algar, Hamid (1990), Din va Dowlat dar Iran: Naqsh-e Olama dar Dowreh-ye Qajar (Religion and State in Iran: The Role of the Ulama during the Qajar Period), translated by Abolqasem Serri, Tehran: Tous Publications.
Ansari, Mohammad Hassan (2001), Jonbesh-e Osuli va Akhbari va Payamadha-ye An dar Dowreh-ye Qajar (The Usuli and Akhbari Movements and Their Consequences during the Qajar Period), MA thesis, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Shiraz University.
Asef, Mohammad Hashem (1978), Rostam al-Tavarikh (The History of Rostam), edited and annotated by Mohammad Moshiri, Vol. 1, Tehran: Sherkat-e Sahami-ye Ketabha-ye Jibi, in collaboration with Amir Kabir Publications.
Ayyari, Zeinolabedin (2005), Resaleh-ye Tadabir-e Shah va Vazir: dar Ahvalat-e Agha Mohammad Khan Qajar va Vazir-e u Haji Ebrahim Kalanter Etemad al-Dowleh (The Treatise on the Policies of the King and the Vizier: On Agha Mohammad Khan Qajar and His Vizier, Haji Ebrahim Kalanter Etemad al-Dowleh), edited by Mahindokht Hajianpour, Tehran: University Publishing Center.
Azod al-Dowleh, Ahmad Mirza (1997), Tarikh-e Azodi (The History of Azod al-Dowleh), with notes and additions by Abdolhossein Nava'i, Tehran: Elm Publications.
Curzon, George Nathaniel (1994), Iran va Qaziyye-ye Iran (Persia and the Persian Question), translated by Gholamali Vahid Mazandarani, Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company.
Dehnavī, Nezam Ali (2003), "Sazman-e Divani va Tahavvol-e An dar Dowreh-ye Qajar (Ahd-e Avval), 1210–1264 H.Q." (The Administrative Organization and Its Transformation during the Qajar Period: The First Reign, 1210–1264 AH), Ganjineh-ye Asnad (Treasury of Documents), Nos. 49–50, 4-15.

Eskandar Beg Torkaman Monshi (1998), Tarikh-e Alam-ara-ye Abbasi (The History of the Abbasid World-Adorning), edited and introduced by Iraj Afshar, Tehran: Amir Kabir Publications.
Etemad al-Saltaneh, Mohammad Hassan ibn Ali (1978), Sadr al-Tavarikh (ya Tarikh-e Sodur-e Qajar) (The History of Qajar Prime Ministers), edited and annotated by Mohammad Moshiri, Tehran: Roozbehan Publications.
Etemad al-Saltaneh, Mohammad Hassan ibn Ali (1988), Mera'at al-Boldan (The Mirror of Countries), edited by Abdolhossein Nava'i and Mirhashem Mohaddes, Tehran: University of Tehran Press.
Etemad al-Saltaneh, Mohammad Hassan ibn Ali (1988), Mera'at al-Boldan (The Mirror of Countries), revised, annotated, and indexed by Abdolhossein Nava'i and Mirhashem Mohaddes, Tehran: University of Tehran.
Etemad al-Saltaneh, Mohammad Hassan ibn Ali (1988), Ruznameh-ye Khaterat-e Etemad al-Saltaneh (The Diary of Etemad al-Saltaneh), edited by Iraj Afshar, Tehran: Amir Kabir Publications.
Etemad al-Saltaneh, Mohammad Hassan ibn Ali (1988), Tarikh-e Montazam-e Naserī (The Ordered History of Naseri), edited by Mohammad Esma'il Rezvani, Tehran: Donyaye Ketab.
Etemad al-Saltaneh, Mohammad Hassan ibn Ali (1989), Al-Ma'aser va al-Asar (Monuments and Works), edited by Iraj Afshar, Vol. 1, Tehran: Asatir Publications.
E'tezad al-Saltaneh, Aliqoli Mirza (1991), Eksir al-Tavarikh (Tarikh-e Qajarieh az Aghaz ta Sal-e 1259 H.Q.) (The Elixir of Histories: The History of the Qajar Dynasty from Its Beginning to 1259 AH), prepared by Jamshid Kianfar, Tehran: Weisman Publications.
Fath Ali Qajar (1965), Divan-e Kamel-e Ash'ar-e Fath Ali Shah Qajar (The Complete Collection of Poems by Fath Ali Shah Qajar), Vol. 1, Tehran: Qa'em Maqam Bookshop.
Fath Ali Shah Qajar (2022), Moluk al-Kalam (The Kings of Eloquence), composed by Mirza Mohammad Taghi Aliabadi Mazandarani, edited by Seyyed Saeed Mirmohammad Sadeq, Tehran: Sangelaj Publications.
Fazel Kashani (2007), "Tozih al-Masa'el" (Explanatory Treatise on Practical Religious Rulings), in Siasatnamehha-ye Qajarī: Rasa'el-e Siasi (Qajar Political Treatises: Political Epistles), edited by Gholamhossein Zargarinejad, Vol. 1, Tehran: Institute for Humanities Research and Development.
Firahi, Davoud (1999), "Qodrat, Danesh va Mashru'iyat dar Eslam" (Power, Knowledge, and Legitimacy in Islam), Tehran: Ney Publishing.
Fouladvand, Abdolreza, Soheila Torabi Farsani, and Alireza Abtahi (2018), "Barrasi-ye Ravand-e Chegune-gi-ye Sheklgiri va Gostareش-e Nahad-e Novin-e Post dar Dowreh-ye Qajar va Pahlavi-ye Avval" (A Study of the Formation and Expansion of the Modern Postal Institution during the Qajar and Early Pahlavi Periods), Pazhuheshnameh-ye Tarikh (History Research Journal), No. 51, 105–122.
Ghaffari Kashani, Abolhasan (1990), Golshan-e Morad (Tarikh-e Zandiyeh) (The Garden of Murad: The History of the Zand Dynasty), edited by Gholamreza Tabataba'i Majd, Tehran: Zarrin Publications.
Gharahdaghi, Masoumeh, Mohammad Faridi, Maqsoud Ali Sadeghi Gandomani, and Monireh Kazemi Rashed (2018), "Vakay-e Shureshha-ye Motagharen-e Asr-e Naderi Mota'asser az Ehsas-e Mahroumiyat-e Nesbi" (An Analysis of Symmetrical Rebellions during the Naderian Era Influenced by the Feeling of Relative Deprivation), Motale'at-e Tarikh-e Farhangi (Pazhuheshnameh-ye Anjoman-e Irani-ye Tarikh) (Studies in Cultural History: Journal of the Iranian Historical Association), 10(38), 83–111.
Gurney, John (2008), Qom dar Qahṭi-ye Bozorg-e 1288 Qamari (Qom during the Great Famine of 1288 AH), translated by Mansour Safatgol, Qom: Ayatollah Marashi Najafi Grand Library.

Ha'eri, Abdolhadi (2001), Nokhostin Royaruyiha-ye Andishegaran-e Iran: ba Do Roye-ye Tamaddon-e Bourgeoisie-ye Gharb (The First Encounters of Iranian Thinkers with the Two Facets of Western Bourgeois Civilization), Tehran: Amir Kabir Publications.

Hedayat, Rezaqoli (1994), Fehrest al-Tavarikh (The Index of Histories), edited by Abdolhossein Nava'i and Mirhashem Mohaddes, Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies.

Hedayat, Rezaqoli (2001), Tarikh-e Rowzat al-Safa-ye Naseri (The History of the Naseri Garden of Purity), Vol. 15, Tehran: Asatir Publications.

Hedayat, Rezaqoli (2022), "Resaleh-ye Rahat al-Arvah" (The Treatise on the Comfort of Souls), edited by Mohammad Ja'fari (Qanavati), Tehran: Scientific and Cultural Publications.

Heshmati, Ahmadreza, and Fereydoon Dowlatabadi (2020), "Moqaddame'i bar Shenakht-e Me'mari-ye Kakhha-ye Tehran dar Dowreh-ye Qajar" (An Introduction to the Architecture of Tehran's Palaces during the Qajar Period), Motale'at-e Bastanshenasi-ye Parseh (Parseh Archaeological Studies), 4(14), 167–183.

Heshmati, Maryam (2024), "Tasirate Zanan-e Darbar-e Qajar bar Oza'-e Siasi-ye Keshvar" (The Influence of Qajar Court Women on the Political Situation of the Country), Gozar-e Tarikh (The Passage of History), 1(3), 53–72.

Homay Marvazi, Mirza Mohammad Sadeq (n.d.), Tarikh-e Jahan Ara (The World-Adorning History), Manuscript No. 4299, Malek Museum.

Jahangir Mirza (2005), Tarikh-e Now (Shamel-e Havadeth-e Dowreh-ye Qajarieh) (The New History: Including Events of the Qajar Period), prepared and edited by Abbas Eqbal Ashtiani, Tehran: Elm Publications.

Jahansuz, Reza (1954), Tarikh-e Bonyan-e Qajar: Peydayesh-e Taifa-ye Qajar ta Harekat-e Aqa Mohammad Khan-e Kabir (The History of the Foundation of the Qajar Dynasty: From the Emergence of the Qajar Tribe to the Campaign of Agha Mohammad Khan the Great), Tehran: n.p.

Kalanter-e Fars, Mirza Mohammad (1983), Ruznameh-ye Mirza Mohammad Kalanter-e Fars (The Diary of Mirza Mohammad, Governor of Fars), prepared by Abbas Eqbal Ashtiani, Tehran: Sanai Library and Tahouri Library Publications.

Kalhorudi, Seyyed Navid (2023), "Khayal-e Ejtema'i-ye Iranian: Abzarha-ye Tadavom-e Mafhum-e Shahanshah dar Iran-e Asr-e Qajar" (The Social Imagination of Iranians: Instruments for the Continuity of the Concept of Kingship in Qajar Iran), Pazhuheshnameh-ye Olum-e Siasi (Political Science Research Journal), 19(1), 193–230.

Kashfi Darabi, Seyyed Ja'far ibn Abi Ishaq (2007), "Mizan al-Moluk va al-Tava'ef va Sirat al-Mostaqim fi Soluk al-Khala'ef" (The Measure of Kings and Communities and the Straight Path in the Conduct of Caliphs), in Siasatnamehha-ye Qajarī: Rasa'el-e Siasi (Qajar Political Treatises: Political Epistles), edited by Gholamhossein Zargarinejad, Vol. 1, Tehran: Institute for Humanities Research and Development, 193.

Kazemi Mousavi, Ahmad (2018), Khaqan-e Sahebqeran va Olama-ye Zaman: Naqsh-e Fathali Shah Qajar dar Sheklgiri-ye Ravandha va Nahadha-ye Mazhabi-ye Now (The Qajar Monarch and the Religious Scholars of His Time: Fath Ali Shah Qajar's Role in the Formation of New Religious Trends and Institutions), Tehran: Agah Publishing.

Khavari Shirazi, Fazlollah (2001), Tarikh-e Zolqarnain (The History of Zolqarnain), edited and researched by Naser Afsharfar, Tehran: Organization for Printing and Publishing, Ministry of Culture and Islamic Guidance.

Khodadadi Na'ini, Sa'id (2011), "Shahanshahnameh-ye Fathali Khan Saba: Noskhe-ye 5998-ye Ketabkhane-ye Malek" (The Shahanshahnameh of Fathali Khan Saba: Manuscript No. 5998 of the Malek Library), Majalle-ye Ayene-ye Miras (Ayene-ye Miras Journal), 9(1), Serial No. 48, 47–70.

Kuhmar'e'i, Zeinolabedin (2005), Resaleh-ye Tadabir-e Shah va Vazir: dar Ahvalat-e Agha Mohammad Khan Qajar va Vazir-e u Haji Ebrahim Kalanter Etemad al-Dowleh (The Treatise on the Policies of the King and the Vizier: On Agha Mohammad Khan Qajar and His Vizier, Haji Ebrahim Kalanter Etemad al-Dowleh), edited by Mahindokht Hajianpour, Tehran: University Publishing Center.

Maftun Donboli, Abdolrazzaq ibn Najafqoli (2004), Ma'aser-e Soltaniyeh (Tarikh-e Jangha-ye Avval-e Iran va Rus) be Zamime-ye Tarikh-e Jangha-ye Dowreh-ye Dovvom az Tarikh-e Zolqarnain (Royal Chronicles: The History of the First Russo-Iranian War, with an Appendix on the Second War from the History of Zolqarnain), edited by Gholamhossein Zargarinejad, Tehran: Iran Newspaper Publishing Institute.

Marvazi Khorasani, Mirza Mohammad Sadeq (2007), "Shim-e Abbasi" (The Abbasid Style), in Siasatnamehha-ye Qajarī: Rasa'el-e Siasi (Qajar Political Treatises: Political Epistles), edited by Gholamhossein Zargarinejad, Vol. 1, Tehran: Institute for Humanities Research and Development.

Marvazi, Mirza Mohammad Sadeq Homay (2022), Resaleh-ye Rahat al-Arvah (The Treatise on the Comfort of Souls), edited by Mohammad Ja'fari (Qanavati), Tehran: Scientific and Cultural Publications.

Mirsharifi, Fatemeh Begom (2013), Ruhaniyat-e Shi'e dar Dowreh-ye Mohammad Shah Qajar (The Shiite Clergy during the Reign of Mohammad Shah Qajar), MA thesis, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Imam Khomeini International University, Qazvin.

Mirza Samia (1989), Tazkerat al-Moluk (The Memorandum of Kings), edited by Mohammad Dabir-Siaqi, with annotations by Vladimir Minorsky, Tehran: Amir Kabir Publications.

Mohammadzadeh, Asadollah, Nasrollah Pourmohammadi Amlashi, and Abdolrafi Rahimi (2021), "Jaygah-e Safarnamehha-ye Faransaviyan dar Hefz-e Ravabet-e Farhangi-ye Iran va Faransé dar Qarn-e 18 Miladi" (The Role of French Travelogues in Preserving Cultural Relations between Iran and France in the 18th Century), Pazhuheshha-ye Zaban va Tarjome-ye Franseh (French Language and Translation Studies), 4(1), 188–208.

Mortazavi, Marzieh, and Mahta Basafa (2020), Raqamha va Farmanha-ye Safavi va Qajar (Documents and Decrees of the Safavid and Qajar Periods), Tehran: Malek National Library and Museum Institution.

Motavalli, Abdollah, and Shabnam Hosseinabadi Farahani (2018), "Barrasi-ye Karkardha-ye Tamر-e Posti dar Dowran-e Qajar va Pahlavi-ye Avval" (A Study of the Functions of Postage Stamps during the Qajar and Early Pahlavi Periods), Pazhuheshha-ye Tarikhi (Historical Studies), 10(1), 79–94.

Nasir al-Din Qajar (1993), Safarnameh-ye Nasir al-Din Shah be Atabat (Nasir al-Din Shah's Travelogue to the Holy Shrines in Iraq), edited by Mohammadreza Abbasi and Parviz Badi'i, Tehran: National Archives of Iran Publications.

Okazaki, Shoko (1986), "Qahṭi-ye Bozorg-e Sal-e 1288 dar Iran" (The Great Famine of 1288 in Iran), translated by Hashem Rajabzadeh, Ayandeh (The Future), Year 12, Nos. 1–3, 28–41.

Olivier (1992), Safarnameh-ye Olivier: Tarikh-e Ejtema'i-Eqtesadi-ye Iran dar Doran-e Aghazin-e Asr-e Qajar (Olivier's Travelogue: The Social and Economic History of Iran in the Early Qajar Period), translated by Mohammad Taher Mirza, edited and annotated by Gholamreza Varahram, Tehran: Ettela'at Publications.

Omidī, Behrouz (2021), Monasebat-e Ruhaniyat va Hokumat dar Asr-e Naser al-Din Shah Qajar (Relations between the Clergy and the Government during the Reign of Naser al-Din Shah Qajar), PhD dissertation, International Campus, Shiraz University.

Pashazadeh, Gholamali, Fatemeh Orouji, and Jebraeil Ayouzi (2025), "Nan va Jang-e Dakheli-ye Tabriz dar Dowreh-ye Estebdad-e Saghir" (Bread and the Civil War in Tabriz during the Period of the Lesser Tyranny), Motale'at-e Tarikh-e

Farhangi (Pazhuheshnameh-ye Anjoman-e Irani-ye Tarikh) (Studies in Cultural History: Journal of the Iranian Historical Association), 17(66), 59–84.

Piri, Mohammad, and Mohammadreza Askarani (2025), "Jaygah-e Ejtema'i-ye Lutiha va Naqsh-e Anan dar Ashubha-ye Siasi-ye Dowreh-ye Qajar ba Tekye bar Nehzat-e Mashrutiyat" (The Social Status of Luti Groups and Their Role in the Political Unrest of the Qajar Period, with Particular Reference to the Constitutional Movement), Motale'at-e Tarikh-e Farhangi (Pazhuheshnameh-ye Anjoman-e Irani-ye Tarikh) (Studies in Cultural History: Journal of the Iranian Historical Association), 17(63), 31–64.

Pollak, Jakob Eduard (1989), Safarnameh-ye Pollak: Iran va Iraniyan (Pollak's Travelogue: Iran and the Iranians), translated by Kikavous Jahandari, Tehran: Kharazmi Publications.

Qadimi Qeydari, Abbas (2010), "Bohran-e Janeshini dar Dowlat-e Qajar (az Tasis ta Jolus-e Mohammad Shah Qajar)" (The Succession Crisis in the Qajar State: From Its Establishment to the Accession of Mohammad Shah Qajar), Pazhuheshha-ye Tarikhi (Historical Studies), 2(1), Serial No. 1, May 2010, 86–106.

Qasemi, Seyyed Farid (2001), Sargozasht-e Matbu'at-e Iran: Roozegar-e Mohammad Shah va Naser al-Din Shah (The History of the Iranian Press: The Era of Mohammad Shah and Naser al-Din Shah), Tehran: Organization for Printing and Publishing, Ministry of Culture and Islamic Guidance.

Qazi Tabataba'i, Hassan (1969), "Ershadnameh-ye Mirza-ye Qomi" (The Guidance Treatise of Mirza Qomi), Zaban va Adab-e Farsi (Persian Language and Literature), Vol. 20, No. 87, 365–383.

Qorbaniyan, Mohammad (2011), "Zamineha va Bastarha-ye Tashkil-e Bank-e Shahanshahi dar Iran" (The Background and Circumstances of the Establishment of the Imperial Bank of Persia), Faslnameh-ye Tarikh-e Ravabet-e Khareji (Quarterly Journal of Foreign Relations History), Vol. 13, No. 49, 137–154.

Raby, Julian (2021), Portrait-haye Saltanati-ye Qajar (Qajar Royal Portraits), translated by Alireza Baharloo and Kianoush Mo'taqedi, Tehran: Daniar Publications.

Sadatnejad, Seyyedeh Fatemeh (2020), "Barrasi-ye Ravand-e Taghyir-e Nahad-e Vezarat va Ijad-e Vezaratkhanehha-ye Jadid dar Jaryan-e Enghelab-e Mashruteh-ye Iran" (An Examination of Changes in the Institution of the Ministry and the Establishment of New Ministries during the Iranian Constitutional Revolution), Majalleh-ye Tarikh-e Iran (Journal of Iranian History), 13(1), 121–141.

Saeedi, Hourieh (1996), Gozideh-ye Farmanha (Selected Royal Decrees), under the supervision of Mohammad Esma'il Rezvani, Tehran: National Library of the Islamic Republic of Iran.

Sam, Ali (2013), Barrasi-ye Farman-Nevisi-ye Dowreh-ye Avval-e Qajar (A Study of Decree Writing during the First Qajar Period), Tehran: Kelk-e Zarrin Publications.

Sam, Ali (2018), "Gunehshenasi-ye Ezdevaj-e Siasi dar Khandan-e Hakeme-ye Qajar az Ta'sis ta Enghelab-e Mashrutah" (A Typology of Political Marriages in the Qajar Ruling Family from Its Foundation to the Constitutional Revolution), Tarikh-e Farhang va Tamaddon-e Eslami (History of Islamic Culture and Civilization), 9(31), 121–142.

Saravi, Mohammad Fathallah ibn Mohammad Taghi (1992), Tarikh-e Mohammadi (Ahsan al-Tavarikh) (The Muhammadan History: The Best of Histories), Tehran: Amir Kabir Publications.

Sepehr, Mohammad Taghi ibn Mohammad Ali (1998), Nasek al-Tavarikh (The Abrogator of Histories), prepared by Jamshid Kianfar, Tehran: Asatir Publications.

Shadqazvini, Parisa, and Ghazaleh Abdollahzadeh Nasudi (2024), "Barrasi-ye Chegune-gi-ye Tasirpaziri-ye Naqshbarjastehha-ye Dowreh-ye Fathali Shah Qajar az Dowreh-ye Sasani" (A Study of the Influence of the Sasanian Period on the Reliefs of the Reign of Fath Ali Shah Qajar), Do-Faslname-ye Motale'at-e Honarhaye Tajassomi (Biannual Journal of Visual Arts Studies), 1(1), 5–14.

Shamsizadeh Maleki, Ruhollah, and Ya'qub Azhang (2025), "Tahlil-e Beynamatni va Beynagofte-mani-ye Naqshbarjaste-ye Nabard-e Fathali Shah ba Shir, Shahr-e Rey" (An Intertextual and Interdiscursive Analysis of the Relief Depicting Fath Ali Shah's Battle with a Lion in Shahr-e Rey), Rahpouye-ye Honarhaye Tajassomi (Visual Arts Pathways), 8(1), 39–54.

Sheikh Nouri, Mohammad Amir, and Zahra Alizadeh Birjandi (2009), "Bohran-e Mashru'iyat-e Dowlat-e Naseri va Tasir-e An dar Gerayesh-e Naser al-Din Shah be Eslahat-e Tajaddodgarayaneh" (The Legitimacy Crisis of the Naseri Government and Its Influence on Naser al-Din Shah's Inclination toward Modernist Reforms), Tarikh-e Eslam va Iran (History of Islam and Iran), 19(1), 49–76.

Sheikh Nouri, Mohammad Amir, and Zahra Alizadeh Birjandi (2009), "Bohran-e Mashru'iyat-e Dowlat-e Naseri va Tasir-e An dar Gerayesh-e Naser al-Din Shah be Eslahat-e Tajaddodgarayaneh" (The Legitimacy Crisis of the Naseri Government and Its Influence on Naser al-Din Shah's Inclination toward Modernist Reforms), Tarikh-e Eslam va Iran (History of Islam and Iran), 19(1), Serial No. 75, 49–76.

Sümer, Faruk (1992), Naqsh-e Torkan-e Anatoli dar Tashkil va Tose'e-ye Dowlat-e Safavi (The Role of Anatolian Turks in the Formation and Expansion of the Safavid State), translated by Ehsan Eshraqi and Mohammad Taghi Emami, revised by Abdollah Faqihi, Tehran: Gostareh Publications.

Takmil Homayoun, Naser (2015a), Khastgah-e Tarikhi-ye Il-e Qajar (The Historical Origins of the Qajar Tribe), Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies.

Takmil Homayoun, Naser (2015b), Rah-e Aghaz-e Farmanrava'i-ye Il-e Qajar (The Beginning of the Qajar Tribe's Rule), Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies.

Tavakoli, Fa'ezeh, and Ali Bigdeli (2023), "Hozur-e Zanan dar Jonbeshha-ye Ejtema'i az Bolvaye Siasi-ye Nan ta Jonbesh-e Mashruteh (1209–1268 SH)" (Women's Participation in Social Movements from the Political Bread Riots to the Constitutional Movement, 1209–1268 SH), Majalle-ye Tahqiqat-e Tarikh-e Eqtesadi-ye Iran (Journal of Iranian Economic History Research), 12(1), 51–76.

Zargarinejad, Gholamhossein (2007), "Moqaddameh" (Introduction), in Siasatnamehha-ye Qajarī: Rasa'el-e Siasi (Qajar Political Treatises: Political Epistles), Vol. 1, Tehran: Institute for Humanities Research and Development.

Zargarinejad, Gholamhossein (2023), Baramadن-e Qajar: Tarikh-e Iran az Payan-e Asr-e Safavi ta Qatl-e Agha Mohammad Khan Qajar (The Rise of the Qajars: Iranian History from the End of the Safavid Era to the Assassination of Agha Mohammad Khan Qajar), Tehran: Negarestan-e Andisheh Publications.

Zargarinejad, Gholamhossein, Parvaneh Hasanzadeh, Hadi Khaniki, and Reza Sha'bani Samagh Abadi (2020), "Nokhostin Sansurha-ye Asr-e Naseri" (The First Censorship Measures of the Naseri Era), Meskouyeh, No. 54, 43–59.

Newspapers

Ruznameh-ye Iran (Iran Newspaper), No. 48, Sunday, 8 Sha'ban 1288 AH.

Ruznameh-ye Iran (Iran Newspaper), No. 23, Wednesday, 16 Rabi' al-Thani 1288 AH.

Rūznāmah-yi Vaqāyiʿ-i Ittifāqiyyah (The Vaqāyiʿ-i Ittifāqiyyah Newspaper), No. 23, Shawwāl 1267 AH.

Rūznāmah-yi Vaqāyiʿ-i Ittifāqiyyah (The Vaqāyiʿ-i Ittifāqiyyah Newspaper), No. 67, Rajab 1268 AH.

Rūznāmah-yi Vaqāyiʿ-i Ittifāqiyyah (The Vaqāyiʿ-i Ittifāqiyyah Newspaper), No. 80, 25 Shawwāl 1268 AH.

Rūznāmah-yi Vaqāyiʿ-i Ittifāqiyyah (The Vaqāyiʿ-i Ittifāqiyyah Newspaper), No. 124, 8 Ramażān 1269 AH.

Rūznāmah-yi Vaqāyiʿ-i Ittifāqiyyah (The Vaqāyiʿ-i Ittifāqiyyah Newspaper), No. 231, Shawwāl 1271 AH.

The Transformation of the Foundations of Qajar Political Legitimacy: An Analysis of the Structure of Power from Agha Mohammad Khan to Nasir al-Din Shah (1193–1313 AH)

Extensive Abstract

Introduction: Political legitimacy, understood as the voluntary acceptance of a ruler's authority by society, is among the most fundamental concepts for understanding the persistence or collapse of political systems. The Qajar dynasty (1193–1344 AH/1779–1925 CE), which came to power after a century and a half of internal turmoil, wars of succession, and the collapse of central authority, lacked the classical sources of legitimacy available to its predecessors, most notably a sacred Safavid lineage. It was, therefore, compelled to construct a new composite of legitimizing elements: tribal-clan solidarity, military prowess, religious piety, historical-symbolic continuity, administrative competence, and international recognition. Based on the official historiography of the period, the works of Saravi, Homaye Marvazi, Maftun Donboli, Khavari Shirazi, E'temad al-Saltaneh, and Sepehr played an active role in producing and reproducing these legitimizing narratives. The problem this study addresses is what the foundations of Qajar royal legitimacy were under the dynasty's first four kings (Agha Mohammad Khan, Fath-Ali Shah, Mohammad Shah, and Naser al-Din Shah), how these foundations evolved over more than a century, and what factors ultimately led to their gradual erosion and collapse. The research questions addressed in the study include: (1) What were the principal bases of Qajar royal legitimacy across different reigns? (2) How did these bases evolve over time? and (3) What factors contributed to the weakening and eventual collapse of that legitimacy?

Method: Employing a historical method with a descriptive-analytical approach, this study relies primarily on first-hand Qajar-era official historiographical sources (Tarikh-e Mohammadi, Resale-ye Raha al-Arvah, Ma'aser al-Soltaniyeh, Tarikh-e Zolqarnein, Mer'at al-Boldan, Nasekh al-Tavarikh, and Rowzat ul-Safa-ye Naseri), alongside travel accounts, newspaper records, and recent historical scholarship in both Persian and English, to reconstruct and compare the bases of legitimacy of the dynasty's first four kings.

Results and Discussion: Agha Mohammad Khan grounded his legitimacy chiefly in tribal-clan cohesion, military conquest, symbolic continuity with ancient Iranian and Safavid kingship, and personal adherence to Shi'i

religious observance; yet the absence of sacred lineage, excessive violence, and weak institution-building rendered this legitimacy fragile from the outset. Over nearly four decades, Fath-Ali Shah achieved a transition from purely military legitimacy toward a more multi-layered construction: a synthesis of Islamic and pre-Islamic titulature, symbolic-ceremonial legitimacy (Sasanian-style rock reliefs, patronage of court poetry and art), the concept of the "Circle of Justice," a complex relationship with Usuli and Akhbari clerics, revival of Safavid-style bureaucracy, extensive political marriages producing a "familial state," and nascent international diplomacy though defeat in the Russo-Persian Wars and the treaties of Golestan and Turkmenchay dealt a severe blow to his claim as restorer of Iran's historic frontiers. During his brief and crisis-ridden reign, Mohammad Shah witnessed an accelerated erosion of Qajar legitimacy, marked by the assassination of Qa'em-Maqam, the incompetent appointment of Mirza Aqasi, chronic illness, and repeated tribal revolts. Nasir al-Din Shah, drawing first on Amir Kabir's reforms and later on modern instruments of statecraft (Dar al-Funun, specialized ministries, the police force, state newspapers, the telegraph, postal services and stamps, and European tours), sought to construct a multidimensional legitimacy combining traditional and modern elements; yet widespread court corruption, economic concessions to foreign powers, territorial losses, the great famine in 1288 AH, and above all the Tobacco Protest, which for the first time asserted religious authority over royal political authority, destabilized this structure and ultimately culminated in his assassination in 1313 AH.

Conclusion: The collapse of Qajar legitimacy was not the result of accidental or purely external factors but an internal process of gradual erosion, rooted in the widening gap between the divine/charismatic claims of power and the reality of corruption and inefficiency, between the image of the "just king" and the lived experience of the populace, and between the claim of "restoring Iran's ancient glory" and the loss of vast territories. The Qajar experience demonstrates that political legitimacy is not a fixed asset but a fragile capital requiring continuous reproduction, and that its failure opens the way for fundamental transformations such as the Constitutional Revolution.

Keywords: Political Legitimacy, Qajar Dynasty, Official Historiography, Institution of Monarchy, Foundations of Legitimacy, Transformation of the Foundations of Power.